Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
эгелээн

ШЫН

№ 129 (14851) 1992 чылдың июль 8, среда

Солуңга ат салган шагы 21.15 Чагыдар өртээ 10 кап. Садар өртээ 1 рубль.

МАЛ ЧЕМИ: *шалыпчы ай чоруп тур*

ХӨЙ БОЛГАН ТУДУМ-НА...

Бо хүннерде кайда-даа — колхоз, совхоз бүрүзүнде мал чеминиң белеткели чоруп турар. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң июль 3-те медээзин ёзугаар алырга мындыг: республикада ниитизи-биле 2651 гектар шөлдүң сигенин кестирген, ооң 1566 гектарының сигенин бөлген, сарааттаан. Ону тодаргайлаарга, 958 тонна мал чеми белеткеттинген болуп турар. Ол дээрге эрткен чылдың ол-ла үезибиле деңнээрге, оон 700 тонна хөй болуп турар. Ажаалдаже кирген темп эки-дир. Ону моон сонгаар кудулатпас болза, мал чеминиң четчир курлавырын тургузуп ап болурунуң аргазы бар-дыр. Курлавыр хөй болган тудумна кандыг-даа кыш берге эвес апаар болгай.

Ам районнар аайы-биле ниити байдал кандыг эвес, ону көрүп көрээл. Ол-ла медээ ёзугаар, амдызында хөй сигенни тандыжылар белеткеп алган. Олар 960 гектар шөлдүң сигенин бөлгеш, оон 530 тонна эки шынарлыг сигенни сарааттаан. Ооң иштинден 290 тонна сигенни пресстээн. Мал чеминиң белеткелин каа-хемчилер база багай эвес эгелээн. Бо районнуң шөлдеринде 435 гектар черниң сигенин кескен. А 276 гектарның бөлген, 211 тонна сиген кылдынган. Улуг-Хем —98, Чаа-Хөл—80, Чөөн-Хемчик 39 тонна сигенни туустузунда белеткээн. Сүт-Хөл биле Кызыл районнар 120-150 гектар черлерде хөй чылдыг сигеннерни кескен, ынчалза-даа олар ооң чаңгыс гектарын-даа бөлүп, сарааттап албаан.

Бо чай кандаашкынныг болуп турар. Ынчалза-даа ол мал чемин белеткеп алырынга, ооң курлавырын тургузарынга шаптык, чылдагаан болбас дээрзин удуртукчулар угаап көрзе эки боор. Бүгүле бар аргаларны тып, бодап, чогаадып тургаш, мал чемин четчири-биле белеткеп алыры—бо берге үеде кол чүүл ол. Ылаңгыя сигенни хол-биле кезип белеткээрин чугулага көрүп, кадыырларны, айыырларны, дырбааштарны четчир кылдыр белеткээр, бута-сумуннар уннарынче, арга-арыглар иштинче, тайгасыннар иштик электеринде өзеннер, алаактар, оймактарже хөй-хөй кижилерни—бүдүн-бүдүн звеноларны, бригадаларны аъткарар херек, оон башка база-ла сотка олура бээр бис. Ам безин көрүңер: Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тожу, Тес-Хем, Эрзин районнар сиген кезиилдезиниң белеткелинче кирбээн. Хол кадыырлары-биле сиген кезер, айыырлар, дырбааштар-биле сиген бөлер ажылды чугулага ап, частың сөөлгү хүннеринге чедир ол бүгү херекселдерни белеткеп алган турган болза, мынчага чедир адак-ла дээрге, он-он тонна сигенни белеткеп алган турбас чүве бе? Мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле шалыпчы ай республикада эгелей бергенде, маажым сеткилдиг оранга багай эвес чүве бе моонар?

(Бистиң корр.)

Чап чаа быжырган хлебтерни, булочкаларны садыглаар магазинни Эрзинниң хлеб заводунуң бажыңының мурнуу талазында бир өрээлде ажыткан. Мырыңай-ла чаа эскен хүрең-хүрең хлебтерни оон улус алгаш чоруп тур.

Ол магазинниң ындыы талазында хлебти быжырар улуг-улуг печкаларлыг пекарня бар. Аңаа быжырарга-ла, олче дораан кииргеш-ле удур садып турарлар. Ону чүдүрүп алгаш, кайда-чүде магазиннерже-даа дажыглап, аппар чытпас аап. Ол садыгның база бир ужунда кондитер кылыгларын кылыр өрээл бар. Урана Дарый, Татьяна Кунаажап булочкаларны, торттарны аңаа быжыргаш, дораан-на садары-биле дамчыда каптар.

ЧУРУКТА: Эрзин суурнуң чаа ажыттынган магазининде садыгжылар.

Охемчик **ОНДАРНЫҢ** фотозу.

Медээлер

СААЛДА ЭЛБЭЭН

Бай-Тайга районнуң «Тээли» совхозунуң Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының коллективи чайгы турлаанда көжүп чеде берген. Чайлагда оът-сигенниң үнгени шоолуг эвес-даа болза, сүт саалдазы өзүп эгелээн. Бир хүнде-ле 1160 килограмм сүттү Кызыл-Мажалыктың сүт заводунга дужаап турар. Сүттүң шынары эки. Чайгы семиртилгени эки чорудар дээш кадарчылар инектерин эртен эрте серииң оъттуг черлерже үндүрүп турар.

ЧӨГЕНЧИГ КӨРГҮЗҮГЛЕР

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында 24509 баш төрүүр хой, өшкү бар. Бо чылын 10686 хой, өшкү төрээн, оон 10677 анай, хураган камгалап алдынган. Ара салдынган болгаш өлүг төрүттүнген чаш малдың саны 1009, янзы-бүрү чылдагааннар-биле өлүп хораны 4756. Оон түңнелинде районнуң ажыл-агыйлары чүс башка онаашдыр чүгле 24 баш анай, хураган камгалап алган боор турар. А «Шекпээр» совхозу чүс башка онаашдыр 12 баш анай, хураган камгалап алган.

Районнуң ажыл-агыйлары чөгенчиг көргүзүглерлиг болганы-биле ону катаптавас дээш, чайгы семиртилгени эки чорудар болгаш малга четчир чем-суурну хөйү-биле белеткеп алыр ужурлуг.

БАШТАЙГЫ ДООЗУКЧУЛАР

Кызылда башкы училищезиниң Ак-Довурак хоорайда салбырының 61 доозукчузу дипломнарны алган. Олар ясли-садтарга ажылдаар. Хуваалданы кылганының түңнелинде, 40 ажыг кижи Барыын-Хемчикке, артканнары өске районнарга барып, уруглар албан черлеринге боттарының билиин көргүзерлер.

СЕПТЕЛГЕ ДООЗУЛГАН

Кызыл-Мажалыкта «Алёнушка» ясли-садтың коллективи септелгезин чартык ай иштинде боттары кылып дооскаш, чаштарны база катап хүлээп алган. Септелге кылыр материалдарны коллективтиң кежигүннери боттары дилеп тыпкан. Ада-иелер база улуг дузаны чедирген.

ДООСТУР ЧЕТКЕН

Районнуң ажыл-агыйлары бо хүннерге чедир 22054 баш хойну кыргаан, оон 35390 килограмм дүк алдынган. «Шекпээр» совхозтуң кыргылда пунктузунга 2041 баш хойну кыргаан, оон 3052 кг дүк белеткеттинген. Хөй дүк алган малчыннар Лейтенант Серен-Доржу, Виктор Ооржак, Карал-оол Ооржак олар болган.

Ниитизи-биле районда кыргылда доостур четкен.

Хоюг-оол **МОНГУШ**.

ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАМГАЛААР ДУГАЙЫНДА

Россия Федерациязының Хоойлузу

Бо Хоойлу болза хереглекчилер биле бүдүрүлге ээлериниң аразынга тыптып келир харылзааларны таарыштырып башкарар, чогуур шынарлыг барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) садып алырынга, оларның амыдыралының болгаш кадыкшылының айыыл чок болур чоруунга барааннар (ажылдар, ачы-дуза чедирилгезиниң) дугайында болгаш оларның белеткекчилериниң (күүседикчилерниң, садыгжыларның) дугайында медээлерни алырынга, хереглекчилерниң чырыдыышкынынга, оларның эрге-ажыктарын күрүне база хөй-нииттиң талазындан камгалаарынга, хереглекчилерниң хөй-нииити организацияларынга каттыжарынга хереглекчилерниң эргелерин доктаадыр, а ол ышкаш ук эргелерни боттандырарының аргазын тодарадыр.

Бо Хоойлуга ажыглаар кол-кол билиишкиннер:

хереглекчи — ол дээрге хуузунда амыдырал херегледеринге барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) ажыглап, садып ап, чагып турар азы садып алыр, бир болза чагыыр сагыштыг хамааты-дыр;

белеткекчи — садып саарар кылдыр барааннарны бүдүрүп турар бүдүрүлге, организация, албан чери азы бүдүрүлге ээзи хамааты-дыр;

күүседикчи — ажылдарны күүседип турар азы ачы-дуза чедирилгезин көргүзүп турар бүдүрүлге, организация, албан чери азы бүдүрүлге ээзи-дир;

садыгжы — садып алыр болгаш садар талазы-биле керээ ёзугаар барааннарны сайгарып турар бүдүрүлге, организация, албан чери азы бүдүрүлге ээзи хамааты-дыр;

стандарт — күрүне стандарттары, санитария нормалары болгаш дүрүмнери, тудуг нормалары болгаш дүрүмнери база Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) шынарынга албан күүседир негелделерни доктаадып турар өске-даа документилер-дир;

албан чорудар сертификация — стандарттың албан күүседир негелделеринге бараанның (ажылдың, ачы-дуза чедирилгезиниң) дүгжүп турарын ук органга төлээлеттирген кижиниң бадыткаары-дыр;

четпези — стандарттарның албан күүседир негелделеринге, керээлерниң негелделеринге азы аңаа-даа айыттынар негелделерге бараанның (ажылдың, ачы-дуза чедирилгезиниң), а ол ышкаш бараан (ажыл, ачы-дуза чедирилгезиниң) дугайында белеткекчиниң (күүседикчиниң, садыгжының) чорутканы медээлериниң аңгы-аңгы дүүшпейн баары-дыр;

кескү четпези — чогуур айыттынган сорулгазынга дүүштүр бараанны (ажылды, ачы-дуза чедирилгезин) ажыглаарын болдунмас азы шуут хоржок кылып турар, бир болза ук хереглекчиге хамаарыштыр чайлаттынган турары болдунмас, бир болза ону чайладырынга күш-ажылдың хөй чарыгдалдары болгаш үе негеттинер, бир болза керээле айыттынганындан өске керээ ёзугаар бараанны (ажылды, ачы-дуза чедирилгезин) кылыр, бир болза оон чайлаттынганының соонда база катап көстүп келир ындыг четпес-дудуузу-дур.

I бөлүк. Ниити чүүлдер

1 чүүл. Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулга

1. Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазы бо Хоойлудан болгаш Россия Федерациязының аңаа дүүштүр парлап үндүрүп турар өске-даа хоойлужудулга актыларындан тургустунар.

2. Чүгле Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларында көрдүнген таварылгаларда хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле харылзааларны **Россия Федерациязының Чазаа таарыштырып башкарар эргелиг.** Россия Федерациязының Чазаа хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле нормативтиг эргелерни хүлээп алырын министерстволарга болгаш ведомстволарга дагаыр эрге чок.

3. Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазын ёзугаар хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле харылзааларны таарыштырып башкарып тургаш, ол хоойлужудулганың нормалары хереглекчилерниң эргелерин кызыгаарлап база бо Хоойлуда доктааткан оларны камгалаарының магадылалдарын кудуладып болбас.

2 чүүл. Россия Федерациязының составында бир республиканың хереглекчилериниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулгазын Россия Федерациязының составында өске республиканың девискээринге ажыглаары

1. Россия Федерациязының составында бир республиканың хереглекчилериниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулгазын Россия Федерациязының составында өске республиканың девискээринге дараазында чурумнар ёзугаар ажыглаар:

хереглекчилерге хора чедиргенде база оларның амыдыралынга болгаш кадыкшылынга айыыл чок болур эргени боттандырып турда тыптып келир харылзааларга маргылдааны чарар черниң хоойлузун, а хереглекчиниң дилээн ёзугаар — аңаа хора чедирген черниң хоойлузун ажыглаар;

хереглекчи биле садыгжының (күүседикчиниң) аразында дугуржулгада өске чүүл көрдүнмээн болза, хереглекчилерниң хоойлужудулгада көрдүнген өске-даа эргелеринге үндезилеттинип турар харылзааларынга барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгелерин) садып алган черниң хоойлузун ажыглаар.

2. Россия Федерациязының составында бир республиканың хоойлужудулгазын Россия Федерациязының составында өске республиканың девискээринге ажыглаарының өске-даа дүрүмнери республикалар аразында дугуржулгада көрдүнген болза, республикалар аразында дугуржулганың дүрүмнерин ажыглаар.

3 чүүл. Улустар аразының керээлери

Россия Федерациязының улустар аразының керээзин ёзугаар хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында өске-даа дүрүмнер доктааттынган болза, улустар аразының керээзиниң дүрүмнерин ажыглаар.

4 чүүл. Бараанның (ажылдың, ачы-дуза чедирилгезиниң) шынары

Шынар талазы-биле стандарттарның албан күүседир негелделеринге, керээниң негелделеринге, аңаа-даа киирип турар негелделерге дүгжүп турар бараанны (күүсеттинген ажылдың түңнелдерин дамчыдар, ачы-дуза чедирилгезин көргүзер) садыгжы (белеткекчи, күүседикчи) хереглекчиге садар, а ол ышкаш садыгжының (белеткекчиниң, күүседикчиниң) киирген барааннар (ажылдар, ачы-дуза чедирилгелериниң) дугайында сан-медээлерни дамчыдар хүлээлгелиг.

Айыттынган сорулганы барымдаалап бараанны (күүсеттинген ажылдың түңнелдерин) боттарының азы хереглекчи-биле дугуржулга ёзугаар доктааткан, ону хереглээриниң хуусаазының дургузунда ажыглаар аргазын белеткекчи (күүседикчи) хандырар хүлээлгелиг, а бир эвес ажыглаарының хуусаазы айыттынмаан болза, он чыл хуусаада шыгжаар.

Бараанны бүдүргениниң бүгү дургузунда, а бараанны бүдүрүлгеден дүжүрген соонда — бо чүүлдүң ийиги кезээнде айыттынган хуусааларның дургузунда бараанны септээр болгаш ооң техниктиг хандырылгазын чорудар арганы белеткекчи хандырар хүлээлгелиг.

5 чүүл. Барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок болурунга хереглекчилерниң эргези

1. Барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) аңаа байдалдарга ажыглап, оларны кадагалап база сөөртүп турда, олар хереглекчиниң амыдыралынга, кадыкшылынга, долгандыр турар хүрээлелге айыыл чок болур, а ол ышкаш ооң эт-хөреңгизинге хора чедирбес ужурлуг, оларның ындыг болурунга хереглекчи эргелиг болур. Хереглекчиниң амыдыралынга, кадыкшылынга, долгандыр турар хүрээлелге айыыл чок чорукту хандырып, а ол ышкаш хереглекчиниң эт-хөреңгизинге хора чедирерин болдурбас ужурлуг албан күүседир негелделерни стандарттарга доктаадып тургузар. Барааннарның аңгы-аңгы бөлүктериниң (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң хевирлериниң) аайы-биле айыттынган негелделерни Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларын ёзугаар доктаадыр.

Барааннарга (ажылдарга, ачы-дуза чедирилгелеринге) хамаарыштыр албан күүседир негелделер айыттынмаан стандарттар чокта оларны ажыглаан таварылгада хереглекчилерниң амыдыралынга, кадыкшылынга, долгандыр турар хүрээлелге, а ол ышкаш хереглекчилерниң эт-хөреңгизинге хораны чедирип боор болур болза, күрүнениң эргелеп башкарылгазының чогуур органнары үстүнде чүүлдерни болдурбас ындыг стандарттарны ажылдап кылырын болгаш ажыглаарын доп-дораан хандырар хүлээлгелиг, а эргежок чугула апарза, белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) барааннарны (ажылдар күүселдезин, ачы-дуза чедирилгелерин) сайгарарын түр соксадыр.

2. Чогуур хуусаазы төнгениниң соонда ажыглаары хереглекчилерниң амыдыралынга, кадыкшылынга, долгандыр турар хүрээлелге айыылдыг болуп турар азы хереглекчилерниң эт-хөреңгизинге хораны чедирип болур барааннарга (ажылдарның түңнелдеринге) ажыглаарының (таарзырының) хуусааларын доктаадыр.

Бараанны (ажылдың түңнелин) хереглээриниң (таарзырының) хуусаазының дугайында, ооң төнгениниң соонда алыры эргежок чугула хөделиишкиннерниң болгаш айыттынган хөделиишкиннерни күүсетпээнде боор болур уржуктарының дугайын хереглекчиге сагындырган турар ужурлуг.

3. Барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгелерин) ажыглаарының (таарзырының) доктааткан хуусаазының дургузунда, а бир эвес ажыглаарының хуусаазы айыттынмаан болза, он чыл дургузунда оларның айыыл чок болурун белеткекчи (күүседикчи) хандырар хүлээлгелиг.

Бо негелдени сагываанының түңнелинде хереглекчиге чедиртинген карылгаларны бо Хоойлунуң 12 чүүлүнге дүүштүр дедир эгиттирер.

4. Барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгелерин) айыыл чок ажыглаарынга, оларны шыгжаарынга, сөөртүрүнге болгаш ажыктыг сайгарарынга тускай дүрүмнерни сагыыры эргежок чугула болза, белеткекчи (күүседикчи) ындыг дүрүмнерни ажылдап кылыр хүлээлгелиг, а садыгжы (күүседикчи) — хереглекчиге чедир дыннадыр ужурлуг.

5. Хереглекчилерниң амыдыралынга, кадыкшылынга болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаарынга айыыл чок болур чорукту хандырарынче, хереглекчилерниң эт-хөреңгизинге хора чедирерин болдурбазынче угланган, хоойлужудулга актыларын азы стандарттарны ёзугаар негелделер салдынган барааннар (ажылдар, ачы-дуза чедирилгелери) база хереглекчилерниң амыдыралының болгаш кадыкшылының айыыл чок болурун хандырып турар чепсектер доктааттынган чурум ёзугаар албан күүседир сертификацияны эртер.

Бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган негелделерге барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгелериниң) дүгжүп турарын бадыткап турар сертификат чокта, барааннарны (ооң иштинде импорт база) сайгарары, ажылдарны күүседири болгаш ачы-дуза чедирилгезин көргүзери хоруглуг. Россия Федерациязының девискээринче барааннарны киир сөөртүрүнге үндезин болур чүве болза, каайлы органнарынче кииртинген турар сертификат болур, ону чогуур орган бээр болгаш ооң төлээлекчизи чөпшээрээр.

Барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок болурунуң талазы-биле бо пунктуда көрдүнген негелделерни хажытканы дээш, а ол ышкаш сертификатты барымдаа чок бергени дээш харысалга бо Хоойлунуң 41 чүүлүнүң 2 пунктузун ёзугаар тодараттынар.

6. Барааннарны (ажылдарның түңнелдерин) ажыглаарының, шыгжаарының азы сөөртүрүнүң дүрүмнерин хереглекчи сагып турда-ла, ооң амыдыралынга, кадыкшылынга, долгандыр турар хүрээлелге болгаш хереглекчиниң эт-хөреңгизинге оларның хораны чедирери азы чедирип болуру тодараттынган болза, белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) хора чедирериниң чылдагааннары узуткаттынгыже чедир оларны бүдүрерин (сайгарарын) доп-дораан түр соксадыр, а эргежок чугула таварылгаларда — саарылгадан оларны хавырар болгаш хереглекчилерден дедир эгиттирер талазы-биле хемчеглерни алыр хүлээлгелиг.

Хора чедирериниң чылдагааннарын чайладыры болдунмас болза, белеткекчи (күүседикчи) ындыг барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) бүдүрүлгеден дүжүрер хүлээлгелиг. Белеткекчи (күүседикчи) ол хүлээлгелерин күүсетпейн баар болза, барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) бүдүрүлгеден дүжүрерин, саарылгадан хавырарын болгаш оларны хереглекчилерден дедир эгиттирерин барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок болурунга контрольду боттандырып турар күрүне эргелеп башкарылгазының органнарының дужаалы-биле чорудар.

(Уламчызы 2-ги арында).

РСФСР-ниң Кеземче кодекизинге болгаш РСФСР-ниң Административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң дугайында кодекизинге өскерилгелер база немелделер киирер дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

1 чүүл. РСФСР-ниң Кеземче кодекизинге (РСФСР-ниң Дээди Совединиң Ведомозу, 1960, № 40, арын 591) дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. 175 чүүлге **«ол-ла хуусаада эдип чазаар ажылдар-биле»** деп сөстерниң соонга **«азы он муң рубль чедир торгаар»** деп сөстерни немээр.

2. Дараазында утказыг 175^1 чүүлдү кодекске немээр:

«175^1 чүүл. Монополияга удур хоойлужудулганы үрээни дээш.

Ол-ла үүлгедиглери дээш бүдүн чыл дургузунда административтиг хемчег алыскан кижи ону үүлгеткен болза, Россия Федерациязының Монополияга удур комитединиң, оон девискээр эргелелиниң хоойлу ёзугаар айтыышкыннарын эрге-чагырга органының, эргелеп башкарылганың азы ажыл-агый субъектизиниң албан-дужаалдыг кижизи хуусаазында күүсетпээнде,—

ийи чыл чедир хуусаада эдип чазаар ажылдар-биле хемчег көргүзер, азы он муң рубль чедир торгадыр, азы чогуур албан-дужаал ээлээр, азы үш чыл чедир хуусаада чогуур ажыл-чорудулга кылыр эргезин казыттырар».

2 чүүл. РСФСР-ниң Административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң дугайында кодекизинге (РСФСР-ниң Дээди Совединиң Ведомозу, 1984, № 27, арын 909) дараазында утказыг 157^1, 157^2, 224^4 чүүлдерни немээр:

«157^1 чүүл. Россия Федерациязының Монополияга удур комитединге сан-медээлерни киирбээни дээш.

Россия Федерациязының Монополияга удур комитединиң, оон девискээр эргелелиниң негелдезин барымдаалап оларның хоойлу ёзугаар ажыл-чорудулгазын боттандырарынга эргежок чугула документилерни азы өске-даа медээлерни эрге-чагырга органының, эргелеп башкарылганың азы ажыл-агыйны чорудуп турар субъектиниң албан-дужаалдыг кижизи хуусаазында киирбээнде, —

сагындырыгны бээр азы ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң 6 чедир хемчээлге торгаалын онаар.

157^2 чүүл. Россия Федерациязының Монополияга удур комитединиң айтыышкыннарын күүсетпээни дээш.

Россия Федерациязының Монополияга удур комитединиң, оон девискээр эргелелиниң хоойлу ёзугаар айтыышкыннарын эрге-чагырга органының, эргелеп башкарылгазының азы ажыл-агыйны чорудуп турар субъектизиниң албан-дужаалдыг кижизи хуусаазында күүсетпээнде — сагындырыгны бээр азы ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң сес чедир хемчээлге торгаалын онаар».

«224^4 чүүл. Монополияга удур хоойлужудулганы хажытканының дугайында херектерни сайгарар органнар

Бо кодекстиң 157^1, 157^2 чүүлдеринде көрдүнген административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң дугайында херектерни Россия Федерациязының Монополияга удур комитеди болгаш оон девискээр талазы-биле эргелелдери сайгарып көөр.

Россия Федерациязының Монополияга удур комитединиң өмүнээзинден Россия Федерациязының Монополияга удур комитединиң даргазы, оон оралакчылары, Россия Федерациязының Монополияга удур комитединиң девискээр талазы-биле эргелелдериниң начальниктери административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң дугайында херектерни сайгарып көөр болгаш административтиг хемчеглерни онаар эргелиг. Россия Федерациязының Монополияга удур комитединиң девискээр талазы-биле эргелелдериниң начальниктери чүгле сагындырыг хевирлиг административтиг хемчеглерни онаап болур.

**Россия Федерациязының
Президентизи
Б. ЕЛЬЦИН.**

Москва.
Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың март 13.
№ 2509-1.

«Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун күштүг болдуруп киирер дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаалдыры болза:**

1. «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун ону парлап үндүрген хүнүнден эгелээш күштүг болдуруп киирер.

2. Бо Хоойлунуң 5 чүүлүнүң 5 пунктузун 1992 чылдың май 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

3. Бо Хоойлунуң 17 чүүлүнүң 1 болгаш 2 пунктуларын, 18 чүүлүнүң 1 болгаш 2 пунктуларын күрүне бүдүрүлгелеринче база садыг бүдүрүлгелеринче 1993 чылдың январь 1-ге чедир нептередип киирер.

Барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) четпестерин чайладырының, а ол ышкаш өнчүнүң өске-даа хевирлеринге үндезилеттинген садыг бүдүрүлгелериниң болгаш бүдүрүлгелер-белеткекчилериниң (күүседикчилерниң) барааннарны солуп алырының хуусааларын 1993 чылдың январь 1-ге чедир хереглекчилер-биле дугуржулга ёзугаар доктаадыр.

4. Россия Федерациязының Чазаа болза:

а) үш ай хуусаада:

«Хереглекчилерниң эргелериң камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларын чурумчудар дугайында саналдарны Россия Федерациязының Дээди Совединге киирер;

1992 чылда албан сертификация эртер барааннарга (ажылдарга, ачы-дуза чедирилгезинге) албан сертификация киирериниң үе-үелеп чорударының чурумун, а ол ышкаш айыыл чок чорук талазы-биле негелделерге дүүшпес барааннарны Россия Федерациязының девискээринче киир сөөртүрүн болдурбас талазы-биле хемчеглер комплекизин тодарадыр;

ведомстволарның нормативтиг актыларын, ооң иштинде хереглекчилерниң эргелериниң талазы-биле харылзааларны дүүштүрүп турар инструкцияларны күш чок болдурарын хандырар, бо Хоойлуга дүүштүр Чазактың нормативтиг актыларын киирер;

б) алды ай хуусаада:

18 чүүлдүң 3 пунктузунда, 19 чүүлдүң ийиги кезээнде, 23 чүүлдүң 1 пунктузунда, 24 чүүлдүң ийиги кезээнде, 25, 27 чүүлдерде көрдүнген нормативтиг актыларны хүлээп алыр;

бараанның (ажылдың, ачы-дуза чедирилгезиниң) четпестериниң түңнелинде, бүдүрүлгеге (олча-ажыктыг бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга) өре-ширеге туттурган (хоозураан) таварылгада, а ол ышкаш хереглекчилерниң негелделерин хандырарынга ооң эт-хөреңгизи четпээн түңнелинде хереглекчилерге чедиртинген карылгаларның орнун тургузарының чурумунуң дугайында саналдарны белеткээр;

Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитеди-биле кады делегей дуржулгазын барымдаалап көрүп тургаш, хереглекчилерниң эргелерин камгалаарының айтырыгларының талазы-биле ажылдарының хоойлу-төлевилел планын Россия Федерациязының Дээди Совединге киирер.

5. «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун ону күштүг болдуруп кииргениниң соонда тыптып келген эрге-хоойлу харылзааларынга дүүштүр ажыглаар. Ону күштүг болдуруп кииргенинге чедир тыптып келген эрге-хоойлу харылзааларының талазы-биле бо Хоойлунуң ону күштүг болдуруп кииргениниң соонда тыптып келир ындыг эргелерге база хүлээлгелерге хамаарыштыр ажыглаар.

6. Бо Хоойлуга дүүштүр Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазы кылдынгыже чедир Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның күштүг болуп турар хоойлужудулгазы бо Хоойлуга чөрүшкек эвес болганда, ону ажыглаар.

**Россия Федерациязының
Дээди Совединиң Даргазы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.**

Москва. Россияның
Советтер бажыңы.
1992 чылдың февраль 7.
№ 2300 /I—I

«РСФСР-ниң Кеземче кодекизинге болгаш РСФСР-ниң Административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң дугайында кодекизинге өскерилгелер база немелделер киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун күштүг болдуруп киирер чурумунуң дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаалдыры болза:**

«РСФСР-ниң Кеземче кодекизинге болгаш РСФСР-ниң Административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң дугайында кодекизинге өскерилгелер база немелделер киирер дугайында» Хоойлузун ону парлап үндүрген үезинден эгелээш күштүг болдуруп киирер.

**Россия Федерациязының
Дээди Совединиң Даргазы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.**

Москва. Россияның
Советтер бажыңы.
1992 чылдың март 13
№ 2510-1.

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында

Россия Федерациязының Хоойлузу

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Барааннарны (ажылдарның түңнелдерин) дедир эгиттирери-биле холбаштыр хереглекчиге чедиртинген карылгаларны белеткекчи (күүседикчи) долу хемчээли-биле орнун тургузуп төлээр.

6 чүүл. Хереглекчиниң медээлер алыр эргези

Садыгжыдан (белеткекчиден, күүседикчиден) ооң бүдүрүлгезиниң сайгарып турар барааннарының (ажылдарының, ачы-дуза чедирилгезиниң) болгаш ооң ажылының чурумунуң дугайында эргежок чугула база шынныг сан-медээлерни бээрин хереглекчи негээр эргелиг.

Хандырылганың аңгы-аңгы адырларынга хүлээп алдынган аргалар-биле барааннарны сайгарар (ажылдарның күүселдезиниң, ачы-дуза чедирилгезин көргүзериниң) дугайында керээлер чардынып турда, айыттынган сан-медээлер кескү болгаш чедингир хевир-биле хереглекчилерге чедиртинген турар.

7 чүүл. Белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) дугайында медээ

1. Белеткекчи бодунуң бүдүрүлгезиниң адын болгаш ооң турар черин хереглекчиге дыңнадыр хүлээлгелиг. Айыттынган медээ бүдүрүлге марказынга көргүстүнген азы күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр өске арга-биле илергейлеттинген турар ужурлуг.

2. Садыг бүдүрүлгелери, амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа бүдүрүлгелери оларның ажыл-чорудулгазының угланыышкынын болгаш организастаттынганының хевирлерин, бир эвес бар болза, фирманың адын база ажылының чурумунуң дугайында медээни айыткан чарлалдыг болур хүлээлгелиг. Бүдүрүлгелер оларның юридиктиг адрезин (оларның өнчү ээзиниң турар черин) чарлалга айтыр хүлээлгелиг.

Садыг бүдүрүлгелери, амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң бүдүрүлгелери барааннарны (ажылдарның күүселдезин, ачы-дуза чедирилгезин көргүзерин) сайгарар талазы-биле оларның хүлээп ап турар чурумнарының дугайын хереглекчилерге медээлээр хүлээлгелиглер.

3. Садыглаашкынны, амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа хевирлерин түр бажыңнарга, ярмаркаларга, лотоктардан (оонак барааннар садыглаар хааржактан) боттандырып турда, а ол ышкаш садыг бүдүрүлгезиниң, амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң бүдүрүлгелериниң доктаамал турар черинден дашкаар садыглаашкынны база хандырылганы чорудуп турар өске-даа таварылгаларда бо чүүлдүң 2 пунктузунда доктааткан чурумнарны ажыглаар.

8 чүүл. Барааннарның (ажылдар, ачы-дуза чедирилгелериниң) дугайында медээ

1. Белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) барааннарның (ажылдар, ачы-дуза чедирилгелериниң) дугайында эргежок чугула болгаш шынныг медээни хереглекчиге чогуур үезинде бээр хүлээлгелиг, ол чорук барааннарны оларның билдилиг шилип алырынга арганы хандырар. Барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) чамдык хевирлериниң талазы-биле медээни хереглекчиге чедирериниң данзызын болгаш аргаларын Россия Федерациязының Чазаа болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери доктаадыр.

2. Барааннар (ажылдар, ачы-дуза чедирилгезиниң) дугайында медээге ылап-ла киирген турар ужурлуг чүүлдер болза:

стандарттарның аттары, оларның албан күүседир негелделеринге барааннар (ажылдар, ачы-дуза чедирилгелери) дүүшкен турар ужурлуг;

барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) хереглел талазы-биле кол шынарларының данзызы, а аъш-чем продуктуларынга хамаарыштыр— иштинде бар чүүлдүнүң составы (оларны белеткеп турганының үезинде ажыглаттынган аъш-чемниң өске-даа продуктуларының болгаш аъш-чем немелделериниң данзызын киириштирбишаан), дензизи база хемчээли, сүүзүнүү, стандарттарның албан күүседир негелделеринге деңнээрге кадыкшылга хоралыг бүдүмелдерниң барааннарда бары болгаш аарыгларның чамдык хевирлери турда, ажыглаарга таарышпазы;

барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезин) садып алырының өртээ болгаш негелделери;

белеткекчиниң (күүседикчиниң) магадылалдыг хүлээлгелери;

барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) ажыктыг болгаш айыыл чок ажыглаарының дүрүмнери база негелделери;

барааннарның (ажылдарның түңнелдерин) ажыглаарының (таарзырының) хуусаазы болгаш оон төнгениниң соонда хереглекчиниң эргежок чугула хөделиишкиннериниң дугайында, а ол ышкаш айыттынган хөделиишкиннер күүсеттинмээнде боор болур уржуктарының дугайында медээлер:

белеткекчиниң (күүседикчиниң) болгаш хереглекчиден хомудалдарны хүлээп алыр кылдыр белеткекчиниң (садыгжының) кылганы, а ол ышкаш септелге база техниктиг хандырылга чорудар бүдүрүлгелериниң адрестери.

Албан сертификация эртер ужурлуг барааннарга (ажылдарга, ачы-дуза чедирилгезинге) хамаарыштыр оларның сертификастаар дугайында медээни хереглекчиге берген турар ужурлуг.

Чамдык байдалдарда хереглекчиниң амыдыралынга, кадыкшылынга айыылдыг боор болур барааннарның (ажылдар, ачы-дуза чедирилгезиниң) талазы-биле белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) оларның саллар чедирериниң хевирлериниң болгаш боор болур уржуктарының дугайында медээни аңаа чедирер хүлээлгелиг.

Үе эрткени-биле хереглел шынарлары улам-на баксырап болур барааннарга (аъш-чем продуктулары, парфюмерия-косметиктиг барааннар, эмнер аймаа, амыдырал-чурттаалга химиязының кылыглары болгаш өске-даа) ажыглап болурунуң хуусаазын айтыр ужурлуг.

Ажылдарга (ачы-дуза чедирилгезинге) хамаарыштыр оларны күүседириниң (көргүзериниң) чурумнарының дугайында медээ хереглекчиге бердинген турар ужурлуг.

3. Бо чүүлдүң 2 пунктузунда көрдүнген медээни барааннарда (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң түңнелдеринде), этикетказында чыпшырган техниктиг документациязы-биле, а ол ышкаш таңма басканы-биле, белеткээниниң ай, хүнүн салганы-биле азы барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) аңгы-аңгы хевирлеринге азы хандырылганың чамдык адырларынга хүлээп алдынган өске-даа аргалар-биле кады хереглекчилерге чедирер. Шарыгларга медээни бараанга кылганы ышкаш база кылыр. Россия Федерациязынга хааржактаан азы дензилеп чара савалаан аъш-чем продуктулары оларны бүдүрген черниң дугайында медээ-биле хандыртынган турар ужурлуг.

4. Олча-ажыктыг бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганы боттандырып турар хамааты бүдүрүлгезиниң бүрүткеттиргениниң болгаш оон адының, ону бүрүткээн черниң адының дугайында, а ол ышкаш ооң албан күүседир негелделери оларга сайгарып турар барааннарга (ажылдарга, ачы-дуза чедирилгелеринге) хамааржыр стандарт дугайында медээни база оларның сертификация эртениниң дугайында медээлерни киирген турар ужурлуг.

9 чүүл. Садыгжының (күүседикчиниң) ажылдаар чуруму

Садыгжының (күүседикчиниң) ажылдаарының чуруму оларга чарлап кааныңга дүүшкен турарын хереглекчи негээр эргелиг.

Садыгның, амыдырал хандырылгазының болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң күрүне (муниципалитет) бүдүрүлгелериниң ажылдаар чурумун тус чер чагыргазының органнарының шиитпирин ёзугаар доктаадыр.

Өнчүнүң өске-даа хевирлеринде үндезилеттинген садыг, амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң бүдүрүлгелериниң ажылдаарының чуруму өнчү ээзи тодарадыр.

Садыгның, амыдырал хандырылганың болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң күрүне (муниципалитет) бүдүрүлгезиниң ажылдаар чурумун үрээни дээш бо талазы-биле буруулуг албан-дужаалдыг кижилерге Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазын ёзугаар доктааткан харысалганы онаар.

10 чүүл. Долу эвес медээни бергени дээш харысалга

1. Бараан (ажыл, ачы-дуза чедирилгезиниң) дугайында, а ол ышкаш белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) дугайында бүзүренчиг эвес азы долузу-биле четче эвес медээ бээрге, мындыг чүүлге чедирген болза:

хереглекчиге эргежок чугула, шынарлары багай бараанны (ажылды, ачы-дуза чедирилгезин) садып алганда,— ол керээни күш чок болдурар болгаш аңаа чедирген карылгаларның орнун тургузуп төлеттирерин негээр эргелиг;

садып алганы бараанны (ажылды, ачы-дуза чедирилгезин) айыттынган сорулгага ажыглаар аргажок болганда — чогуур медээни кыска хуусаада берген турарын хереглекчи негээр эргелиг. Бир эвес медээ дугуржуп алганы хуусаада кирбес болза, хереглекчи керээни күш чок болдурар болгаш аңаа чедирген карылгаларның орнун тургуспушаан, төледирин негээр эргелиг;

хереглекчиниң амыдырал-чурттаалгазынга, кадыкшылынга болгаш эт-хөреңгизинге хоралыг чедиргенде — бо Хоойлунуң 12 чүүлүнде көрдүнген негелделерин садыгжыга (белеткекчиге, күүседикчиге) тургузар, а ол ышкаш хереглекчиниң өнчүзү болуп, бир болза хоойлуда көрдүнген өске-даа үндезиннер азы керээ ёзугаар ооң ээлелинде туруп турар бойдус объектилеринге чедирген карылгаларның орнун тургуспушаан, төлеттирерин негээр эргелиг.

2. Бо Хоойлунуң 7, 8 болгаш 9 чүүлдериниң негелделерин доктаамал хажыткан таварылгада, Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң база оон девискээр органнарының айтышкыны-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) дужуртүнген туруп болур.

3. Бараан (ажыл, ачы-дуза) дугайында бүзүренчиг эвес азы долузу-биле четче эвес медээниң чедиргени карылгаларны төлеттирер дугайында хереглекчиниң негелделерин сайгарып көрүп турган, бараанның шынарларының болгаш характеристикаларының дугайын тодарадыптар тускай билиишкиннер хереглекчиде чок дээр дугайында даап бодаашкыннарны барымдаалаары чугула.

11 чүүл. Садыгжыларның (белеткекчилерниң күүседикчилерниң) харысалгазы

1. Хереглекчилерниң эргелерин үрээни дээш бо Хоойлуда көрдүнген харысалганы садыгжыга (белеткекчиге, күүседикчиге) онаар. Россия Федерациязының, Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазын азы хереглекчи биле садыгжының (күүседикчиниң) арасында керээ ёзугаар бо Хоойлу-биле харысалга онаары доктааттынмаан хүлээлгелерни үрээни дээш харысалганы сөөлгү катап онаары кылдыр көөр, а ол ышкаш эң бедик хемчээлдиг харысалга онаары тодараттынган туруп болур.

2. Бараанның (ажылдың, ачы-дузаның) четпестериниң түңнелинде хереглекчиге чедиртинген карылгаларны бо Хоойлу ёзугаар доктааттынган керээни күүсетпээни дээш торгаалдан ажыр дедир эгиттирип төлеттирер.

3. Керээни күүсетпээни дээш торгаалды төлээри болгаш карылгаларның орнун тургузары бо Хоойлу ёзугаар аңаа даасан хүлээлгелерни хереглекчиниң мурнунга күүседириниң садыгжыны (белеткекчини, күүседикчини) хоставайн турар.

4. Күүсетпээни азы долузу-биле эвес күүсеткени ажыл эртер аргажок күштүң түңнелинде, а ол ышкаш бо Хоойлуда көрдүнген өске-даа үндезиннер ёзугаар болган дээрзин шынзыдыптар болза, бо Хоойлу ёзугаар доктааткан хүлээлгелерни күүсетпээни азы долу эвес күүсеткени дээш харысалгадан садыгжы (белеткекчи, күүседикчи) хостаттырар.

5. Бо Хоойлуда, хереглекчилерниң эргелериниң дугайында хоойлужудулганың өске-даа актыларында азы керээде айыттынган керээни күүсетпээни дээш торгаалды төлээр дугайында хереглекчиниң негелделерин садыгжы (белеткекчи, күүседикчи) эки тура ёзузу-биле хандырар.

6. Хереглекчиниң (хереглекчилерниң хөй-ниити организацияларының) бо Хоойлу ёзугаар доктааткан негелделерин хандырарда хереглекчиниң негелделерин эки тура чурум ёзугаар хандырарын сагываны дээш негелдениң өртээ хире хемчээлге торгаалды чогуур бюджетче хереглекчилерниң эргезин үрээн садыгжыдан (белеткекчиден, күүседикчиден) тыртар дугайында шиитпирни суд үндүрер эргелиг.

12 чүүл. Бараанның (ажылдың, ачы-дузаның) четпестериниң түңнелинде болдунган хора дээш эт-хөреңги харысалгазы

1. Харысалганың эң бедик хемчээлин онаары Россия Федерациязының, Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулга актыларында көрдүнмээн болза, бараанның (ажылдың, ачы-дузаның) тодаргай бүдүрүлге, рецептура талазы-биле четпестериниң түңнелинде хереглекчиниң амыдыралынга, кадыкшылынга азы эт-хөреңгизинге чедирген хоразының орнун долу хемчээли-биле төлеттирип тургустурар.

2. Бараанның (ажылдың, ачы-дузаның) четпестериниң түңнелинде болдунган хораның орнун дедир эгидерин негээр эргени хереглекчиниң күүседикчи (садыгжы)-биле керээ харылзааларынга турган азы турбааны хамаарылга чокка когараан кандыг-даа хереглекчи хүлээп көөр. Хереглекчиниң амыдыралынга, кадыкшылынга азы эт-хөреңгизинге чедирген хораның орнун бараанны ажыглаарының (хереглеп болурунуң) доктааткан хуусаазының дургузунда, а бир эвес ону ажыглаарының хуусаазы доктааттынмаан болза, — бараанны белеткээн (ажылды, ачы-дузаны хүлээп алган) үезинден эгелээш он чыл дургузунда тургустуруп төлеттирер.

3. Бо Хоойлунуң 18 чүүлүнүң 1 пунктузунда болгаш 30 чүүлүнүң 2. пунктузунда доктааткан хуусаалары дургузунда, азы оон-даа өске, керээ ёзугаар доктааткан дыка үр хуусааның дургузунда бараан четпестери илереттинмээн болза, бараанның магадылал хуусаазының азы ажыглаарының хуусаазының дургузунда бараанның илереттинген четпестериниң түңнелинде болдунган хораның орнун садыгжыга азы белеткекчиге дедир тургустуруп төлеттирер.

Бараанның магадылал хуусаазының төнгениниң соонда илереттинген четпестериниң түңнелинде чедирген хораның орнун белеткекчиге тургустурар.

Ажылдың (ачы-дузаның) четпестериниң түңнелинде чедирген хораның орнун күүседикчиге тургустурар.

4. Барааннарның онзагай шынарларын илередириңге эртем болгаш техниктиг билиглерниң деңнелин көдүрер арганы бергени азы бербээни хамаарылга чокка, барааннарны (ажылдарның күүселдезин, ачы-дуза чедирилгезин көргүскени) бүдүреринге эргежок чугула материалдарны, дериг-херекселдерни, приборларны, хер-херекселдерни болгаш өске-даа чепсектерни ажыглааны-биле холбаштыр хереглекчиниң амыдырал-чурттаалгазынга, кадыкшылынга болгаш эт-хөреңгизинге чедирген хоразы дээш харысалганы белеткекчиге (күүседикчиге) онаар.

5. Ажыл эртинер аргажок күштүң азы ажыглаарының база шыгжаарының дүрүмнерин хереглекчиниң үрээниниң түңнелинде хора чедиртинген дээрзин шынзыдыптар болза, белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) харысалгадан хосталыр.

13 чүүл. Кижиниң моралынга чедирген хораның орнун дуглаары

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулгада көрдүнген хереглекчиниң эргелерин белеткекчиниң (күүседикчиниң, садыгжының) үрээниниң түңнелинде хереглекчиге чедирген хораның орнун хора чедирикчизиниң буруулуг болганы-биле аңаа төлеттирип тургустурар. Хоойлужудулга актыларында оон өске чүүл көрдүнмээн болза, хора чедиргениниң орнун тургустурарының хемчээлин суд тодарадыр.

14 чүүл. Хереглекчилерниң эргелерин кызып-кыяр керээ негелделериниң күш чок болуру

1. Хоойлужудулга ёзугаар доктааткан дүрүмнер-биле деңнээрге хереглекчилерниң эргелерин кызып-кыяр керээ негелделерин күш чок деп санаар.

Хереглекчиниң эргелерин кызып-кыяр керээ негелделерин ажыглааның түңнелинде, аңаа карылгалар тыптып келген болза, оларның орнун долу хемчээлге белеткекчиге (күүседикчиге, садыгжыга) тургустурар.

2. Чамдык барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгелерин) садып алырын өске барааннарны орнаштыр ылап-ла садып алыры-биле дугуржуру хоруглуг. Барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгелерин) хереглекчиниң хостуу-биле шилип алыр эргезин үрээниниң түңнелинде хереглекчиге чедиртинген карылгаларның орнун долу хемчээлдии-биле садыг бүдүрүлгелеринге, амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң бүдүрүлгелеринге дуглаттырар.

3. Төлевир харааш, немелде ачы-дуза чедирилгелерин хереглекчиге садыгжы (күүседикчи) сыгаар эрге чок. Хереглекчиниң чөпшээрежилгези чокка немелде ачы-дуза чедирилгелерин көргүскени дээш төлеп каан түңнерни дедир эгидерин хереглекчи негээр эргелиг.

15 чүүл. Садыг, амыдырал хандырылга болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң адырынга чиигелделер база артык ямбылар алыр эрге

Россия Федерациязының, а ол ышкаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулга актыларында ол көрдүнген болза, аңаа чиигелделер болгаш артык ямбылар тывылырын хереглекчи негээр эргелиг.

16 чүүл. Хереглекчилерниң эргелерин суд таварыштыр камгалаары

Хереглекчилерниң хоойлужудулгада көрдүнген эргелерин камгалаарын суд боттандырар.

Хомудакчының чурттап турар черниң аайы-биле, азы харыылакчының туруп турар черниң аайы-биле, азы хоралыг чорук болган черниң аайы-биле хомудалдарны судче киирер.

Хереглекчилерниң эргелерин үрээни-биле холбашкан хомудалдар талазы-биле күрүне хаайлызы төлээриндең хереглекчилер хостаттырар.

II бөлүк. Барааннарны садып турда, хереглекчилерниң эргелерин камгалаары

17 чүүл. Четпестерлиг барааннарны садарга уржуктары

1. Четпестерлиг бараанны садып алган хереглекчи, садыгжы ындыг четпестерлиг дээрзин тайылбырлаваан болза, хереглекчи бодунуң шилип алганы-биле:

а) бараанның четпестерин халаска чайладырын азы хереглекчиниң азы үшкү кижиниң четпестерин эдеринге үнер чарыгдалдарының орнун дуглаарын;

б) садып алыр өртээн дүүшкек хемчээлдиг эвээжедирин;

в) дөмейлешкек марканың (модельдиң, артикулдуң) бараанга солуурун;

г) садып алыр өртекти болур-чогууру-биле база катап санап турган, өске марканың (модельдиң, артикулдуң) ол-ла бараанга солуурун;

д) керээни күш чок болдуруурун болгаш карылгаларның орнун тургузарын негээр эргелиг. Үүрмектеп садар комиссиялыг садыг бүдүрүлгелерин дамчыштыр сайгартынар барааннарга хамаарыштыр чүл диве, бо чүүлдүң 1 пунктузунуң адаанда «а» биле «б» пунктуларда айыттынган хереглекчиниң негелделери садыгжының чөпшээрежилгези-биле хандыртынар.

2. Бо чүүлдүң 1 пунктузун ёзугаар доктааттынган негелделерни хереглекчиниң шилип алганын барымдаалап бараанны садып алган черниң аайы-биле азы хереглекчиниң турар черниң аайы-биле киирер.

Хереглекчиниң турар черниң аайы-биле айыттынган негелделерни хереглекчиниң садып алганы дөмейлешкек барааннарны садарын боттандырып турар садыгжының тургусканы садыг бүдүрүлгелери, азы керээге үндезилеп ындыг хүлээлгелерни онаагаан садыг бүдүрүлгелери күүседир.

Бо чүүлдүң 1 болгаш 3 пунктулары-биле доктааттынган хереглекчиниң (моон ыңай — оларның хүлээлгелериниң күүседип турар бүдүрүлгелер дээр) негелделерин күүседип турар бүдүрүлгелер дугайында медээлерни садыгжы болгаш белеткекчи хереглекчиге чедирер хүлээлгелиг. Айыттынган медээлерни бербээн таварылгада, бо Хоойлунуң 10 чүүлү-биле доктааттынган харысалганы оларга онаар.

Хереглекчиниң бо чүүлде көрдүнген негелделерин хандырары-биле холбаштыр үнген чарыгдалдарны долу хемчээли-биле бараанның садыгжызы болбайн турар садыг бүдүрүлгезинге бараан белеткекчизи төлээр хүлээлгелиг, а ол ышкаш оларның кылганы чарыгдалдарның 10 хуу хемчээлге түңнүн ол-ла садыг бүдүрүлгезинге немей төлеттирер.

Садыг бүдүрүлгези — садыгжы-биле белеткекчиниң арасында бо чүүл ёзугаар доктааттынган харылзааларны хоойлужудулганы барымдаалап таарыштырып башкарар.

3. Четпестерни халас чайладыр дугайында азы оларны чайладыр талазы-биле боттарының чарыгдалдарын дедир эгидер дугайында, бир болза, бараан белеткекчизинге азы ол сорулга-биле оларга тургускан бүдүрүлгелерге, азы белеткекчи (оон хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлге)-биле керээге үндезилеп айыттынган негелделерни күүседип турар бүдүрүлгелерге барааны солуур дугайында негелделерни хереглекчи салыр хүлээлгелиг.

Үк негелделерни салырының орнунга хереглекчи четпестерлиг бараанны белеткекчиге дедир эгидер болгаш ол дээш төлээн түңнү дедир эгидерин хереглекчи негээр эргелиг.

4. Аъш-чемниң четпестерлиг барааннарын хереглекчи садып алган таварылгада, садыгжы оларны чогуур шынарлыг барааннар-биле солуп бээр азы айыттынган четпестер ону ажыглап болурунуң хуусаазындан эртпээн дээрзи тодараттынган болза, аңаа төлээн түңнү садыгжы садып алыкчыга дедир эгидер хүлээлгелиг.

5. Хереглекчи бараан (касса) чегин, а магадылалдар хуусаалары айыттынган барааннар талазы-биле — техниктиг паспортун азы оон орнунга ону солуп турар өске документини көргүзерге, хереглекчиниң негелделерин сайгарып көөр.

Хереглекчиниң негелдезин ёзугаар садыгжы бараан чегин азы оон садып алган чүүлүн бадыткап турар өске-даа документини бээр хүлээлгелиг.

Техниктиг паспортун азы ону солуп турар өске-даа документиниң хереглекчи чидирипкен таварылгада, оларны катап тургузарын Россия Федерациязының негелде чорудулгазының хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар боттандырар.

Бараанны ажыглаарының азы шыгжаарының дүрүмнерин хереглекчиниң үрээниниң, үшкү кижилерниң азы ажыл эртинмес күштүң хөделиишкиниң түңнелинде бараанда четпестер тыптып келген дээрзи шынзыттынмас болза, садыгжы, белеткекчи (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлге) хереглекчиден бараанны хүлээп алыр болгаш оон негелделерин хандырар хүлээлгелиг. Бараанның шынарын хынаарынга хереглекчи киржир эргелиг.

6. Сентээрни, өртээ чиигедири, солууру-биле улуг хемчээлдиг барааннарны болгаш 5 килдең ажыг дензилиг барааннарны чедирерин база оларны хереглекчиге эгидерин садыгжының, белеткекчиниң (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлгениң) күштери-биле халас боттандырар. Бо хүлээлгени күүсетпээн таварылгада, а ол ышкаш хереглекчиниң турар черинде садыгжы, белеткекчи (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлге) чок болганда, барааннарны чедирерин болгаш дедир эгидерин хереглекчи боттандырып болур. Бо таварылгаа садыгжы белеткекчи (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлге) бараанны чедирерин болгаш дедир эгидери-биле холбашкан эргежок чугула чарыгдалдарны аңаа дедир эгидер хүлээлгелиг.

18 чүүл. Бараанның четпестериниң дугайында негелделерни киирериниң хуусаалары

1. Бир эвес белеткекчиниң тургусканы магадылал хуусаазының дургузунда бараанның четпестери илерээр болза, бо Хоойлунуң 17 чүүлүнде айыттынган негелделерни хереглекчи тургузар эргелиг.

Бир эвес четпестер алды айлар дургузунда, а шимчевес эт-хөреңгиге хамаарыштыр — ону хереглекчиге дамчытканы хүнүнден эгелээш, ийи чылдан орай эвесте илереттинген болза, бир эвес хоойлужудулга азы керээ ёзугаар оон-даа узун хуусаалар доктааттынмаан болза, магадылалдыг хуусаалар айыттынмаан барааннар талазы-биле белеткекчиге айыттынган негелделерни хереглекчи салыр эргелиг.

2. Хереглел шынарлары үе эрткен тудум баксырап болур азы хереглекчиниң амыдырал-чурттаалгазынга, кадыкшылынга, эт-хөреңгизинге болгаш долгандыр турар хүрээлелге элээн үе эрткенде айыылдыг чедирип болур барааннарга (аъш-чем продуктулары, парфюмерия-косметиктиг барааннар, эм-таң аймаа, хандырылга химиязының кылыглары болгаш өске-даа) ажыглаарының хуусаалары айтыр.

Ажыглаарының хуусаазы эрткен барааннарны садары хоруглуг. Бир эвес оларның четпестери ажыглаар хуусаазының дургузунда илереттинген болза, айыттынган барааннарга хамаарыштыр хереглекчиниң бо Хоойлунуң 17 чүүлүнде айыттынган негелделери хандыртынар.

3. Бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган хуусааларны, а ол ышкаш барааннарның ажыглаарының хуусаазын хереглекчиге ону саткан хүнүнден эгелээш санаар. Саткан хүнүн тургузары болдунмас болза, ол хуусааларны ону бүдүрген хүнүнден эгелеп санаар.

Сезон барааннарынга (идик, хеп болгаш өске-даа) ол хуусааларны чогуур сезонунуң дүшкен үезинден эгелеп санаар, хереглекчилерниң турар черниң агаар-бойдузунуң байдалдарын барымдаалап, Россия Федерациязының Чазаа болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери ону тодарадыр.

Барааннарны үлегер-майык барымдаалап, почта дамчыштыр садып турда, а ол ышкаш кажан садып алыр болгаш садар талазы-биле керээ чарарының үези-биле бараанны хереглекчиге дамчыдар үези дүүшпейн баар таварылгаларда, ол хуусааларны барааны хереглекчиге чедиргениниң хүнүнден эгелээш санаар, а бир эвес бараан тускай шарыглыг (улаглыг) азы бир аай чыглыг болза — оларны бүдүрген хүнүнден эгелеп санаар. Бир эвес бараанны чедиргениниң, шараанының (улааның) азы чыгганының, а ол ышкаш шимчевес эт-хөреңгиниң дамчытканының хүнүн тургузары болдунмас азы садып алыр болгаш садар талазы-биле керээни чарарынга чедир хереглекчиге ол турган болза, — садып алыр болгаш садар талазы-биле керээни чарган хүнүнден эгелээш санаар.

Бараанны ажыглаарының хуусаазын ону бүдүргениниң хүнүнден эгелээш санаар. Ажыглаарының хуусаазы бир болза бараанны ажыглап болурунуң бүгү дургузунуң үези-биле, бир болза бараанны ажыглап эгелээниниң ай-хүнү-биле тодараттынар.

4. Аңгы-аңгы түүлеп четчелээн кылыгларга болгаш кол бараанның тургустунган кезектеринге магадылалдыг хуусааларны тургузуп болур. Түүлеп четчелээн кылыгларга болгаш тургустунган кезектерге магадылал хуусаазы, кол кылыгга магадылал хуусаазы кандыг ийик, ындыг чурум ёзугаар санаар.

5. Бо чүүлде айыттынган хуусааларны бо Хоойлунуң 8 чүүлүнге дүүштүр хереглекчиге чедирип турар бараан дугайында медээ-биле аңаа дыңнадыр.

6. Магадылалдыг хуусааларының төнгениниң соонда бараанның четпестерин халас чайладып бээр дугайында негелдени белеткекчиге хереглекчи киирер эргелиг. Ажыглаарының доктааттынган хуусаазының дургузунда айыттынган негелде кииртинген туруп болур, бир эвес белеткекчиниң буруузу-биле бараанга оон эрттирипкени боттуг четпестер илереттинген болза, а ажыглаарының хуусаазы айыттынмаанда — он чыл дургузунда негелдени киирер. Бо Хоойлунуң 19 чүүлүнде көрдүнген хуусаада негелде хандыртынмас болза, бо Хоойлунуң 17 чүүлүн ёзугаар доктааттынган өске негелделерни белеткекчиге хереглекчи бодунуң шилип алганы-биле салыр эргелиг.

7. Хереглекчиниң бо Хоойлунуң 17 чүүлү-биле доктааттынган негелделери бо чүүлде көрдүнген хуусаалар төнгениниң соонда он хонуктан орай эвесте садыгжыга, белеткекчиге (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлгеге) кииртинген турар ужурлуг.

19 чүүл. Бараанның четпестерин чайладыры

Бараанда илереттинген четпестерни белеткекчи (оон хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлге) хереглекчиниң чогуур негелдези киргениниң үезинден эгелээш 20 хонук дургузунда чайлаттынган турар ужурлуг.

Үр хуусаада ажыглаар барааннар талазы-биле садыгжы, белеткекчи (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлге) белеткекчиниң негелдези кирери билек септелгениң үезинде шак-ла ындыг бараанны бодунуң күсели-биле халас доп-дораан чедирер хүлээлгелиг. Айыттынган негелдеге хамаарышпас үр хуусаада ажыглаар барааннар данзызын Россия Федерациязының Чазаа тургузар.

Бараанда четпестерни чайлаткан таварылгада бараанның ажыглаттынмайн турган үезин кирип санавышаан, магадылал хуусаазын узадыр.

Четпестерни чайладыр дугайында хереглекчиниң негелде киирип келген хүнүнден эгелээш, үк айыттынган үени оон эгелээш санаар.

Магадылалдыг хуусаалар айыттынган, түүлеп четчелээн кылыгларның азы бараанның тургустунган кол кезээн солуурунуң аргазы-биле четпестерни чайладырда, түүлеп четчелээн чаа кылыгга болгаш тургустунган кол кезекке магадылал хуусаазын септелгеден бараанны хереглекчиге берген хүнүнден эгелээш санаар.

20 чүүл. Четпестерлиг бараанны солууру

Бараанның четпестерин хереглекчи эскерип каан таварылгада садыгжы, белеткекчи (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлге) ону доп-дораан солуур хүлээлгелиг, а бараанның шынарын садыгжы, белеткекчи (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлге) барып хынап көөрү чугула апарганда — хереглекчиниң негелде киирген үезинден эгелээш 20 хонук дургузунда манаар.

Чогуур негелдени киргениниң үезинде садыгжыда, белеткекчиде (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлгеде) бараанны солуурунга эргежок чугула бараан чок болганда, ол ону ай дургузунда хуусаада солуп бээр ужурлуг. Данзызын бо Хоойлунуң 19 чүүлүнүң ийиги кезээнге дүүштүр тургузар барааннардан аңгыда хереглекчиниң негелдези-биле садыгжы, белеткекчи (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлге) ону солуурже чедир үзи хуусаада ажыглаар аңаа дөмей бараанны түр ажыглаар кылдыр хереглекчиге халас чедирип бээр хүлээлгелиг.

Бараан сөөртүлгезиниң сезонниг үезинде Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга болгаш өске-даа районнарга бараанны солуур дугайында негелдезин оон билдириишкиниң ёзугаар ол районнарже чогуур бараанның ээлчеглиг сөөртүлгеге эргежок чугула хуусаада хандырар.

Бараанны солаанда магадылалдыг хуусаазын ону хереглекчиге дамчыткан хүнүнден эгелээш катап санаар.

21 чүүл. Хереглекчиниң негелделерин күүседириниң хуусаазын эрттиргени дээш харысалга

Бо Хоойлунуң 19 болгаш 20 чүүлдеринде айыттынган хуусааларны хүннүң-не эрттиргени дээш, а ол ышкаш септелге (солулга) үезинде дөмейлешкек бараанны тып эккеп бээр дугайында хереглекчиниң негелдезин күүседириниң хүннүң-не саададыры дээш ындыг янзылыг үрээшкиннерни садыгжы, белеткекчи (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлге) бо Хоойлунуң 11 чүүлүнүң 5 пунктузунда көрдүнген чурум ёзугаар бараанның өртек-үнезиниң бир хуу хемчээлинге керээ күүсетпээни дээш торгаалды хереглекчиге төлээрлер. Бо Хоойлунуң 19 болгаш 20 чүүлдеринде көрдүнген хуусааларда хереглекчиниң негелделерин күүсетпээн таварылгада бо Хоойлунуң 17 чүүлүнде доктааткан өске-даа негелделерни бодунуң туразы-биле хереглекчи тургузар эргелиг.

22 чүүл. Четпестерлиг бараанны аңаа садып ап таварылгада хереглекчи-биле санажылгалар

Четпестерлиг бараанны ол-ла марканың (модельдиң, артикулдуң) бараанынга солуп турда, өртээ өскерилген таварылгада өртек-үнениң катап санажылгазын чорутпас.

Керээни күш чок болдуруп турда, чогуур негелдени киргениниң үезинде оон өртек-үнезин барымдаалап, бараанга өртекти өстүрген таварылгада, а өртекти чиигеткен таварылгада — ону садып ап турган үеде бараанның өртек-үнезин барымдаалап хереглекчи-биле санажылгаларны чорудар.

Четпестерлиг бараанны өске марканың (модельдиң, артикулдуң) бараанынга солуп турда, оон өртээн улгаттырган таварылгада, солулга үезинде күштүг болуп турган өртекти барымдаалап, өртек-үнениң катап санажылгазын чорудар.

Садып алыр болгаш садар талазы-биле керээни күш чок болдурган таварылгада, чээп садып алган бараанны дедир эгидериниң үезинге чедир төлээни хире хемчээлдиг акша түңнүн бараанны чээп садып алган хереглекчилерге дедир чандырар, а ону берген дээш төлевирни оларга төлээр.

23 чүүл. Хереглекчиниң бараанны чогуур шынарлыг бараанга солуур эргези

1. Бир эвес бараан хевир, хемчээлдери, фасон, өртек-үне, улуг-биче талазы-биле таарышпас азы өске-даа чылдагааннар-биле айыттынган сорулгазынга ол ажыглаттынмас болза, ону садып алганы садыг бүдүрүлгезинге аъш-чемге хамаарышпас бараанны чогуур шынарлыг аңаа дөмей бараанга хереглекчи орнап ап болур эргелиг.

Бараан садып алган хүнүн санавайн, 14 хонук дургузунда бараанны чогуур шынарлыг бараанга хереглекчи солуп алыр эргелиг.

Бир эвес бараан ажыглаттынмаан, ооң хевири, хереглел шынарлары, дизелери, фабрикадан кошкан бижиктери ол-ла хевээр, а ол ышкаш саттынган бараан-биле кады хереглекчиге берген бараан азы касса чеги бар болза, бараанны чогуур шынарлыг бараанга солуурун чорудуп болур.

Бо чүүлде айыттынган чылдагааннар ёзугаар солуп болбас барааннарның данзызын Россия Федерациязының Чазаа болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери бадылаар.

2. Хереглекчиниң садыгжыга келгениниң үезинде садыгга дөмейлешкек бараан чок болган таварылгада, хереглекчи бодунуң шилип алганы-биле керээни күш чок болдурар болгаш ол дээш төлээни акша түңнүн дедир эгидерин негээр азы чогуур бараан садыгга бир дугаар кирерге-ле, бараанны аңаа дөмей бараанга хереглекчи солуп ап болур эргелиг. Бараанны солуурун негээн хереглекчиге бараанның садыгга киргениниң дугайын садыгжы аңаа дыңнадыр хүлээлгелиг.

24 чүүл. Садып ап турар барааннарны төлээриниң хевири болгаш чуруму

Садып ап турар барааннарны (туда азы туда эвес) төлээриниң хевирин хереглекчи биле садыгжының арасында дугуржулга ёзугаар тодараттынар.

Барааннарны чээлиге садарын барааннарны чээлиге садарының Россия Федерациязының бадылаары дүрүмнер-биле доктааттынар чурум ёзугаар боттандырар.

Керээ ёзугаар өске чүүл көрдүнмээн болза, барааннарны чээп садып алганда, бараанны аңаа дамчыткан үезинден эгелээш өнчү эдилээр эрге хереглекчиге тыптыр.

25 чүүл. Бараанны садып алыр болгаш садар талазы-биле керээлерниң чамдык хевирлериниң дугайында дүрүмнер

Бараанны садып алыр болгаш садар талазы-биле керээлерниң чамдык хевирлериниң дугайында дүрүмнерни, а ол ышкаш барааннарның чамдык хевирлерин садарының дүрүмнерин Россия Федерациязының Чазаа бадылаар.

III бөлүк. Ажылдарны болгаш ачы-дуза чедирилгелерин күүседип турда, хереглекчилерниң эргелерин камгалаары

26 чүүл Ажылдарны болгаш ачы-дуза чедирилгелерин күүседир талазы-биле керээни чарарда күүседикчиниң хүлээлгези

Рынокта кол черни ээлеп турар күүседикчи ажылдарны азы ачы-дуза чедирилгелерин күүседиринге хереглекчи-биле керээни чарып алыр хүлээлгелиг, бир эвес оларның күүселдези (көргүзери) устав талазы-биле оон ажыл-чорудулгазындан азы бүдүрүлгеге хамаарышкан аргаларындан харын-даа ол дашкаар үне бээр дээрзин шынзыдыптар болза, ындыг таварылгада керээни чарар. Ындыг таварылгада хамаатыларның хереглелдери болур-чогууру-биле болгаш үзүк чок хандыртынган турзун дээш бодунуң бүдүрүлге азы ажыл-агый чорудулгазын ол организастаар ужурлуг. Ажылдарны азы ачы-дуза чедирилгелерин күүседиринге

(Төнчүзү 3-кү арында).

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында

Россия Федерациязының Хоойлузу

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

керээни чарарындан барымдаа чок ойталааныңың түңнелинде чедирген карылгаларны хереглекчиге күүседикчи дедир эгидер хүлээлгелиг.

27 чүүл. Амыдырал хандырылгазының болгаш хандырылганың өске-даа хевирлеринин дүрүмнери.

Амыдырал хандырылгазының болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң (ажылдарның ангы-ангы хевирлериниң күүселдезиниң, ачы-дузаның ангы-ангы хевирлериниң дузазының) дүрүмнерин Россия Федерациязының Чазаа бадылаар.

28 чүүл. Ажылдарны болгаш ачы-дуза көргүзерин күүседириниң хуусаалары

1. Ажылдарның ангы-ангы хевирлерин күүседириниң (ачы-дуза чедирериниң ангы-ангы хевирлериниң талазы-биле дуза көргүзериниң) дүрүмнери-биле азы керээ ёзугаар доктааткан хуусаада күүседикчи ажылды күүседир (ачы-дузаны көргүзер) хүлээлгелиг. Бир эвес айыттынган дүрүмнерде олар көрдүнмээн болза, ажылды күүседириниң (ачы-дузаны көргүзериниң) хуусаазын, а ол ышкаш айыттынган дүрүмнерде доктаатканынга бодаарга, эвээш үргүлчүлелдиг хуусааны керээге баш удур көрүп ап болур.

2. Ажылды күүседириниң (ачы-дуза көргүзериниң) хуусаазы ыңчан ажыл (ачы-дуза) күүсеттинген (көргүстүнген) турар ужурлуг чыл, ай, хүн (үе)-биле, а ол ышкаш күүседикчи ону күүседип (көргүзүп) кирипкен турар ужурлуг чыл, ай, хүн (үе)-биле тодараттынып болур. Ажыл (ачы-дуза) керээниң боттанып хуусаазының дургузунда кезектер аайы-биле (өй-өйлеп үнер солун-сеткүүлдү чедирери, техниктиг хандырылга) күүсеттинер (көргүстүнер) таварылгада ажылдарны күүседириниң (ачы-дуза көргүзериниң) тус-тус хуусааларын (үелерин) баш удур көөрү чугула.

29 чүүл. Ажылдарны күүседириниң болгаш ачы-дуза чедирериниң хуусааларын үрээриниң уржуктары

1. Бир эвес күүседикчи ажылды күүседиринче (ачы-дуза көргүзеринче) чогуур үезинде кирбээн азы ооң күүселдезиниң (көргүзериниң) үезинде хуусаазында ооң күүсеттинмези (көргүстүнмези) илдең апаар болза, а ол ышкаш ажылды күүседириниң (ачы-дуза көргүзериниң) хуусааларын эрттириптер таварылгада хереглекчи бодунуң туразы-биле:

күүседикчиге чаа хуусааны айтыр, ук хуусааның дургузунда ажылды күүседип (ачы-дузаны көргүзүп) кириптер болгаш (азы) ону ол күүседир (көргүзер) ужурлуг;

күүседикчиниң күзели-биле ажылды күүседирин (ачы-дузаны көргүзерин) өске кижиге дагзыр;

ажыл (ачы-дуза) дээш шаңнал-макталды эвээжедирин негээр;

керээни күш чок болдурар болгаш карылгаларның орнун тургустурарын негээр эргелиг.

2. Хереглекчиниң айытканы чаа хуусааларның дургузунда күүседикчи ажылды күүседип (ачы-дузаны көргүзүп) кириптер болгаш ону доозар ужурлуг, чаа ол хуусааларны керээге айтыр. Доктааткан чаа хуусааларны бир ай ажыр эрттирипкен таварылгада, бо чүүлдүң 1 пунктузунда доктааткан өске негелделерни хереглекчи салыр эргелиг.

3. Бир эвес күүседикчи чогуур үезинде ажылды күүседип (ачы-дузаны көргүзүп) кирбес азы хуусаазында күүседири болдунмас кылдыр шак ол хире ону сула күүседир (көргүзер) болза, ажылды күүседириниң (ачы-дуза көргүзериниң) үезинде болдунган карылганың орнун дуглаарын, а ол ышкаш күүсеттинген ажыл (көргүстүнген ачы-дуза) дээш төлевирниң төлээрин күүседикчи негээр эрге чок апаар таварылгада, керээни күш чок болдурар.

Ындыг таварылгаларда санаашкыннарны чорударының онзагай чүүлдерин ажылдарның (ачы-дузаның) ангы-ангы хевирлериниң дугайында дүрүмнери ёзугаар тургузуп болур.

4. Ажылды күүседириниң (ачы-дузаны көргүзериниң) эгезинде болгаш төнчүзүнде доктааткан хуусааларны, а ол ышкаш бо чүүлдүң 1 пунктузунга үндезилээш, хереглекчиниң доктаатканы чаа хуусааларын үскен таварылгада, хуусаазын эрттиргени дээш хүн бүрүде (хуусаа шактарга тодараттынган болза, шак санында) керээни күүсетпээниниң торгаалын ажылдың (ачы-дузаның) өртек-үнезинден үш хуу хемчээлге, а бир эвес ажылдың (ачы-дузаның) өртек-үнези керээде тус-тузунда тодараттынмаан болза,— чагыгның ниити өртек-үнезинден ажылды күүседириниң (ачы-дуза көргүзериниң) эгелээринге азы бо чүүлдүң 1 пунктузунда доктааткан өске-даа негелделерни хереглекчиниң тургузарынга чедир күүседикчи хереглекчиге төлээр.

Бир эвес ажылдың (ачы-дузаның) ангы хевириниң өртек-үнези керээде тодараттынмаан болза, керээни күүсетпээниниң торгаалының хереглекчиге төлээн түңү ажылдың (ачы-дузаның) ангы хевириниң өртек-үнезинден азы чагыгның ниити өртек-үнезинден ашпас болур ужурлуг.

5. Бир эвес ажылды күүседириниң (ачы-дуза көргүзериниң) хуусаазын эрттирери ажып эртинмес күштүң түңнелинде азы хереглекчиниң буруузу-биле болганын күүседикчи шынзыдыптар болза, хереглекчилерниң бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган негелделери хандыртынмас.

30 чүүл. Күүсеттинген ажылга (көргүстүнген ачы-дузага) четпестер илереттингенде хереглекчиниң эргелери

1. Күүсеттинген ажылга (көргүстүнген ачы-дузага) четпестерни хереглекчи тып алган болза, бодунуң шилип алганы-биле:

күүсеттинген ажылда (көргүстүнген ачы-дузада) четпестерни халаска чайладырын;

күүсеттинген ажыл (көргүстүнген ачы-дуза) дээш шаңнап мактаарын болур-чогууру-биле эвээжедирин;

чаңгыс аай материалдан ындыг шынарлыг өске чүүлдү халаска кылып бээрин азы ажылды (чуулданы, химия аргазы-биле аштаарын) катап күүседирин, азы четпестерни акша-хөреңгизи азы үшкү кижиниң күжү-биле эдер талазы-биле оларның үндүрген чарыгдалдарының орнун тургузарын хереглекчи негээр эргелиг.

Бир эвес күүсеттинген ажылда (көргүстүнген ачы-дузада) четпестерни күүседикчи айыттынган хуусаада чайлатпас болза, хереглекчи керээни күш чок болдурар болгаш карылгаларның орнун тургустурарын негээр эргелиг. Бир эвес күүсеттинген ажылда (көргүстүнген ачы-дузада) тодаргай четпестер азы керээниң негелделеринге хамаарыштыр боттуг өске-даа хажыдыышкыннар илереттинген болза, керээни хереглекчи база күш чок болдурар эргелиг.

2. Ажылды (ачы-дузаны) хүлээп ап турда азы ол күүсеттинип (көргүстүнүп) турда, четпестер илерээн таварылгада, а ажылды хүлээп ап турда, четпестер шуут илеревээн таварылгада —магадылалдыг хуусаа дургузунда, а ындыг хуусаа чокта—ажылды хүлээп алган хүнүнден эгелээш алды айлар дургузунда бо чүүлдүң 1 пунктузунда доктааттынган негелделерни тургузуп болур. Бажын-балгатка азы шимчевес өске-даа эт-хөреңгиде четпестер талазы-биле (четпестер ажылды хүлээп ап турда шуут тывылбас болур) негелделерни четпестер магадылалдыг хуусаа иштинде илерей бээрге, а ол чокта — ажылды хүлээп алган хүнүнден эгелээш ийи чыл дургузунда тургузуп болур

3. Магадылалдыг хуусаалары эрте бээрге, ажылдың четпестерин халаска чайладыр дугайында негелдени хереглекчи тургузар эргелиг. Бир эвес ажыглаарының доктааткан хуусаазының иштинде (а ажыглаарының хуусаазы тургустунмаан болза, ажылды хүлээп алганының үезинден эгелээш он чыл иштинде) күүседикчиниң буруузу-биле болдунган боттуг четпестер илереттинген болза, ук айыттынган негелдени тургузуп болур. Бо Хоойлунуң 31 чүүлү-биле доктааттынган хуусааларда ук негелде хандыртынмаан болза, хереглекчи бодунуң шилип алганы-биле:

ажыл дээш шаңнал-макталды болур-чогууру-биле эвээжедирин;

боттарының акша-хөреңгизи азы үшкү кижиниң күжү-биле четпестерни чайладыр талазы-биле оларның үндүрген чарыгдалдарының орнун тургузарын;

керээни күш чок болдурарын болгаш карылгаларны дедир эгидерин хереглекчи негээр эргелиг.

4. Магадылалдыг хуусааның төнгениниң соонда он хонуктан орай эвесте азы бо чүүлдүң 2 болгаш 3 пунктуларында көрдүнген хуусаалар доозулган соонда бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган негелделер салдынган турар ужурлуг.

31 чүүл. Ажылдың (ачы-дузаның) четпестерин чайладыр талазы-биле хуусаалар

Ону күүседип турда тывылган ажылдың (ачы-дузаның) четпестери хереглекчиниң тургузары чаңгыс аай хуусаада чайлаттынган турар ужурлуг.

Ажылды (ачы-дузаны) хүлээп ап турда, керээ (талаларның дугуржулгазын) азы ажылдарның ангы-ангы хевирлерин күүседир (ачы-дуза чедирилгезиниң ангы-ангы хевирлерин көргүзер) дугайында дүрүмнер ёзугаар оон-даа кыска хуусаа тургустунмаан болза, күүсеттинген ажылдың (көргүстүнген ачы-дузаның) четпестери чээрби хонук иштинде чайлаттынган турар ужурлуг.

Четпестерни чайладыр талазы-биле хереглекчиниң айытканы азы талаларның дугурушканы хуусаазы талаларның ат салыры керээге азы өске-даа документиге илереттинген турар.

Четпестерни чайладыр талазы-биле бо чүүлде көрдүнген хуусааларны үрээн дээш керээни күүсетпээниниң торгаалын ажылдарның ангы-ангы хевирлерин күүседир (ачы-дуза чедирилгезиниң ангы-ангы хевирлерин көргүзер) дугайында дүрүмнер азы керээ ёзугаар доктааткан хемчээлге күүседикчи төлээр хүлээлгелиг.

32 чүүл. Ажылды кылыр дугайында керээни хереглекчиниң күш чок болдурар эргези

Күүсеттинген ажыл дээш күүседикчиге төлевирни төлевишаан база керээни күш чок болдурганы-биле аңаа чедирген дорт карылгаларның орнун тургуспушаан, ажылды кылыр дугайында керээни хереглекчи кандыг-даа үеде күш чок болдурар эргелиг.

33 чүүл. Кылдынып турар ажылдарга смета

Керээде көрдүнген ажылдарны күүседиринге доктаамал азы чижеглээн смета тургустунган туруп болур.

Бир эвес ону кылыры-биле хереглекчи чөпшээрешпээн азы ындыг ажылдарны кылырын күүседикчиге дааспаан болза, доктаамал сметага кирбээн ажылдар төлевирин болгаш немелде чарыгдалдарны күүседикчи негээр эрге чок.

Бир эвес чижеглээн сметаны бедидери чугула апарган болза, күүседикчи ол дугайын хереглекчиге доп-дораан сагындырар хүлээлгелиг. Сметага эң баштай тодараттынганын ёзугаар ажылды кылырынга оон үндүргени чарыгдалдарны эгидип бербишаан, бо таварылгада хереглекчи керээден ойталаар эргелиг. Чижеглээн сметаны өстүргениниң дугайын күүседикчи хереглекчиге сагындырбаан болза, сметадан дашкаар чарыгдалдарның орнун дуглаарын негевейн, ажылды ол күүседир хүлээлгелиг.

34 чүүл. Күүседикчиниң материалдарындан ажылды кылыры

Бир эвес хереглекчи бодунуң материалындан ажылды кылдырарын негевес болза, керээ ёзугаар тодараттынган ажылды бодунуң материалындан болгаш бодунуң акша-хөреңгизи-биле күүседикчи кылыр хүлээлгелиг.

Бодунуң материалындан ажылды кылып турар күүседикчи ооң чогуур шынары дээш харысалгалыг болур.

Бир эвес күүседикчиниң материалы дээш санажылганың өске чуруму талаларның дугуржулгазында көрдүнмээн болза, керээ чардынганда, күүседикчиниң материалын долузу-биле азы ажылдарның ангы-ангы хевирлерин күүседир дугайында дүрүмнерде азы күүседикчиниң кылган ажылын хереглекчи хүлээп апканда сөөлгү санаашкын керээзинде айыттынган хемчээл ёзугаар хереглекчи төлээр.

Дүрүмнерде азы керээде көрдүнген таварылгаларда күүседикчи материалды чээлиге берип болур. Чээлиге берген материалдың өртээниң дараазында өскерлиишкинин катап санавас.

Күүседикчиниң материалдарын болгаш ажылды күүседиринге эргежок чугула техниктиг чепсек-херекселдерни, хер-херекселдерни болгаш өске-даа чүүлдерни ажыл чорудар черге күүседикчи чедирер.

35 чүүл. Хереглекчиниң бодунуң материалдарындан (эт-севи-биле) ажылды кылыры

Бир эвес хереглекчиниң материалындан (эт-севи-биле) ажылды долузу-биле азы кезик-чамдыктап кылдырар болза, ол материалдың (эт-септиң) кадагалалын, ону шын ажыглаарын күүседикчи харыылаар.

Күүседикчиниң хүлээлгези болза:

ооң дамчыдып берген материалының (эт-севиниң) таарышпазын азы куду шынарлыын хереглекчиге сагындырары;

материалды чарыгдааныының дугайында отчётту киирери болгаш ооң артыын дедир эгидери.

Хереглекчиден хүлээп алган материалдың (эт-септиң) чиде бээрин болгаш үрели бээрин күүседикчи харыылаар.

Хереглекчиден хүлээп алган материал (эт-сеп) долузу-биле азы кезик-чамдыктап чиде берген таварылгада, ону чаңгыс аймак материал, демей шынарлыг эт-сеп-биле күүседикчи үш хонук хуусаада солуур, а ындыг чүүлдер чокта—читкен (үрелген) материалдың (эт-септиң) өртек-үнезин ийи катап улгаттырып, а ол ышкаш хереглекчиге чедирген чарыгдалдарны хереглекчиге дедир эгидип төлээр хүлээлгелиг. Хереглекчиниң материалы (эт-севи) долузу-биле азы кезик-чамдыктап читкен (үрелген) таварылгада, күүседикчи хереглекчиниң күзели-биле керээни доп-дораан чаартыр болгаш боор болур аргалыг эң-не кыска хуусаада чаңгыс аймак материалдан (эт-септен) кылыгны белеткээр хүлээлгелиг.

Материал (эт-сеп) чидиригге (үрелиишкинге) чедирип болур онза шынарларлыг дээрзин күүседикчиге хереглекчи сагындырып каан турган болза, хереглекчиден хүлээп алган материалдың (эт-септиң) долузу-биле азы кезик-чамдыктап читкени (үрелгени) дээш харысалгадан күүседикчи чайлаар. Айыттынган шынарларны күүседикчиниң билбези харысалгадан ону хоставас.

36 чүүл. Кылдынып турар ажылдың тааржырынга болгаш быжыынга айыылдыг байдалдарның дугайын хереглекчиге медээлээр талазы-биле күүседикчиниң хүлээлгези

Хереглекчиниң айтырыгларын сагыры болгаш сөөлгүзүнден хамааржыр өске-даа байдалдар кылдынып турар ажылдың тааржырынга база быжыынга айыылдыг болур дээрзиниң дугайын күүседикчи хереглекчиге чогуур үезинде сагындырар хүлээлгелиг.

Күүседикчиниң чогуур үезинде болгаш үндезилелдиг сагындырыы турза-даа, бир эвес хереглекчи ажыглаттынмас азы шынары багай материалды чаңгыс аай хуусаада солувас, ажылды күүседириниң аргазының дугайында айтылганы өскертпес азы ооң тааржырынга болгаш быжыынга айыылдыг өске-даа байдалдарны чайлатпас болза, күүседикчи керээни күш чок болдурар база чедирген карылгаларны төлеттирер эргелиг.

37 чүүл. Күүсеттинген ажылды (көргүстүнген ачы-дуза чедирилгезин) төлээриниң хевири болгаш чуруму

Күүсеттинген ажылды (көргүстүнген ачы-дуза чедирилгезин) төлээриниң (туда азы туда акша чок чурум-биле) хевири хереглекчи-биле күүседикчиниң аразында дугуржулга ёзугаар тодараттынар.

Бир эвес Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазында азы керээде өске чүүл айыттынмаан болза, ону бүгү хемчээли-биле дужаар талазы-биле күүседикчиниң кылган ажылын (көргүстүнген ачы-дузазын) хереглекчи төлээр хүлээлгелиг.

Ажылдарны күүседирин (ачы-дузаны көргүзерин), а ол ышкаш материалдарны күүседикчиниң чээлиге бээрин ажылдарның ангы-ангы хевирлерин күүседир (ачы-дуза чедирилгезиниң ангы-ангы хевирлерин көргүзер) дугайында дүрүмнерде доктааткан чурум ёзугаар боттандырар.

Чээли-биле кылыр ажыл күүсеттингенде, хереглекчиге ооң түңнелин өнчүзү кылдыр алыр эрге ол ажылдарны ооң хүлээп алган үезинден эгелээш тыптыр.

38 чүүл. Ачы-дуза чедирилгезиниң чамдык хевирлерин таарыштырып башкарары

Ачы-дуза чедирериниң дугайында керээниң негелделерин үскениниң чылдагааның байдалы бо бөлүкте кирбейн турар болза, ооң уржуктарын Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазын ёзугаар тодарадыр.

IV бөлүк. Хереглекчилерниң эргелерин күрүне болгаш хөй-ниити талазындан камгалаары

39 чүүл. Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң бүрүн эргелери

1. Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитеди (моон ыңай — Россияның МПКК дээр) болгаш ооң девискээр органнары хереглекчилерниң эргелерин камгалаар сорулга-биле:

Россия Федерациязының хереглекчилериниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулгазын сагыырынга күрүне контролюн боттандырар;

ажыл-агыйны чорудуп турар субъектилерниң монополистиг ажыл-чорудулгазын болгаш хереглел барааннарының (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгелериниң) рынокка ак сеткилдиг эвес чижип чаржалажыр чоруун соксадыр;

хереглекчилерниң эргелерин хажыдарын соксадыр дугайында айтышкыннарны белеткекчилерже (күүседикчилерже, садыгжыларже) чорудар;

хереглекчилерниң эргелерин хажыдар чоруктар илерээн таварылгаларда белеткекчилерге (күүседикчилерге, садыгжыларга) хомудалдарны судтарже, арбитраж судтарынче киирер.

2. Хереглекчилерниң эрге-ажыктарынга дүүштүр олча-ажыктыг саарылгаларның дүрүмнерин болгаш чаңчылдарын оларның сагыырының дугайында дугуржулганы белеткекчилер (күүседикчилер, садыгжылар)-биле Россияның МПКК-зы чарар эргелиг.

Россияның МПКК-зы хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазын ажыглаар айтырыглар талазы-биле албан ёзузунуң тайылбырларын Россияның МПКК-зы бээр.

40 чүүл. Күрүне эргелеп башкарылгазының хереглекчиге барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруу дээш контрольду боттандырып турар органнарының бүрүн эргелери

1. Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Россия Федерациязының Стандартизация, метрология болгаш сертификация талазы-биле күрүне комитеди (моон ыңай — Россияның Күрстандарты дээр), Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Санитар-эпидемиология, хайгааралының күрүне комитеди, Россия Федерациязының Экология болгаш бойдус байлактар министерствозу болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруунга контрольду боттандырып турар өске-даа органнары барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле боттарының эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр:

барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруунуң талазы-биле албан күүседир негелделерин доктаадыр болгаш ол негелделерни сагыыры дээш контрольду боттандырар;

барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруунуң талазы-биле негелделерде үрээшкиннерни чайладыр дугайында, ону бүдүрериинден дүжүрер дугайында, ындыг барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) бүдүрүп үндүрерин болгаш сайгарарын соксадыр дугайын [illegible] кааш хереглекчилерниң ол дугайында медээлерин чорудар;

барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруунуң талазы-биле негелделерни олар үрээн таварылгада белеткекчилерге (күүседикчилерге, садыгжыларга) хомудалдарны судтарже, арбитраж судтарынче киирер.

2. Күрүне эргелеп башкарылгазының барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруунга контрольду боттандырып турар органнарының ажыл-чорудулгазын аайлап башкарарын Россияның Күрстандартынга дагзыр.

3. Россияның Күрстандарты барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) сертификастаар талазы-биле национал орган болуп турар. Ыңчангаш аңаа дүүштүр Россияның Күрстандарты болза:

барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) сертификастаар чурумун тодарадыр;

сертификацияны албан эртер барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) номенклатуразын тодарадыр;

барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) тодаргай хевирлерин сертификастаар талазы-биле органнарны, а ол ышкаш чогуур шенелделерни чорудар кылдыр лабораторияларны (төптерни) төлээледир, юридиктиг өске-даа эргелиглерге төлээлекчи болур эргени тыптыр;

барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) сертификастаарын шын чорударынга контрольду боттандырар;

сертификастаан барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң), сертификация талазы-биле төлээлеттирген органның, шенелде лабораторияларының (төптерниң) күрүне дансызын чорудар;

даштыкы болгаш улустар аразының органнарының бергени сертификаттарны хүлээп көргениниң дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) сертификастаар айтырыглар талазы-биле даштыкы болгаш улустар аразының организациялары-биле удур-дедир харылзааларга Россия Федерациязын төлээлээр.

41 чүүл. Россияның МПКК-зының, Россияның Күрстандартының болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының хереглекчиге барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруунга контрольду боттандырып турар өске-даа органнарының онаар хемчеглери

1. Россияның МПКК-зы хереглекчилерниң эргелерин хажыдар чоруктарны соксадыр дугайында ооң айтышкыннарын күүседиринден ойталааны азы чогуур үезинде күүсетпээни дээш белеткекчилерге (күүседикчилерге, садыгжыларга) 1 млн. рубль чедир хемчээлге торгаалды онаар эргелиг.

2. Россияның Күрстандарты болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруунга контрольду боттандырып турар өске-даа органнары боттарының эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр мындыг таварылгаларда:

оларның айтышкыннарын белеткекчиниң (күүседикчиниң, садыгжының) күүседиринден азы чогуур үезинде күүседиринден ойталааны — 1 млн. рубль чедир;

айыыл чок чорук талазы-биле доктааткан негелделерге дүүшпес барааннар (ажылдар, ачы-дуза чедирилгези)-биле хереглекчилерге когаралды чедиргенде — хереглекчиге чедирген когаралдың түңү хемчээлге; бир эвес ындыг когаралды тодарадыры болдунмас болза — 1 млн. рубль чедир хемчээлге;

барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) сертификастаарының дүрүмнерин сертификация талазы-биле органнар, шенелде лабораториялары (төптери) үрээнде — сертификация талазы-биле ажылдарның ийи дакпыр өртек-үнези хемчээлге, а белеткекчи (күүседикчи, садыгжы) үрээнде — сертификация талазы-биле дүрүмнерни барымдаалавайн, сайгарган барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) өртек-үнези хемчээлге торгаалды онаар эргелиг.

3. Бо чүүлдүң 1 болгаш 2 пунктуларында көрдүнген негелделерни үрээни дээш сертификация талазы-биле бүдүрүлгелерниң болгаш органнарның удуртукчуларынга Россияның МПКК-зының, Россияның Күрстандартының болгаш барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруунга контрольду боттандырып турар өске-даа органнарының онаары үш албан-дужаал шалыны чедир хемчээлге торгаал хевирлиг харысалганы онаар.

4. Россияның МПКК-зының, Россияның Күрстандартының болгаш барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруунга контрольду боттандырып турар өске-даа органнарының айтышкыннарын долузу-биле азы кезик-чамдык күш чок болуп турар деп хүлээп көргениниң дугайында, бир болза торгаал онааганының дугайында шиитпирлерни солуур азы өскертир дугайында билдириишкинни белеткекчилер (күүседикчилер, садыгжылар) судче, арбитраж судунче киирер эргелиг.

Айыттынган актыларның күүселдезин түр соксадыр дугайында тодарадылганы суд азы арбитраж суду үндүрбээн болза, берген бижимел билдириишкин айтышкын-дужаалды азы торгаал онаар дугайында шиитпирни судка азы арбитраж судунга көөрүн соксатпас.

42 чүүл. Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле тус чер чагыргазының чанында органнар

1. Тус чер чагыргазы хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле органнарны тургузар.

2. Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле тус чер чагыргазының чанында органнар болза:

хереглекчилерниң хомудалдарын көөр, хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулганың айтырыгларының талазы-биле оларга сүме кадар;

хереглекчилерниң эргелерин кызып-кыяр байдалдарны илередир сорулга-биле садыгжыларның (күүседикчилерниң, белеткекчилерниң) хереглекчилер-биле чарып ап турар керээлерин анализтээр;

айыылдыг барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) уржуу-биле хереглекчилерниң амыдырал-чурттталгазынга, кадыкшылынга, азы эт-хөреңгизинге чедиртинген хораның дугайында медээлерни чыырын боттандырар болгаш ону Россияның Күрстандартынче (оон девискээр органнарынче) чорудар;

хереглекчилер барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) четпестерин тыпканда азы айыылдыг барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) илереткенде, ол дугайын Россияның Күрстандартының, Россияның МПКК-зының чогуур албаннарынче болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруунга контрольду боттандырып турар өске-даа органнарже доп-дораан дыңнадыр;

хереглекчилерниң эргелерин камгалаар сорулга-биле бодунуң инициативазы-биле азы хереглекчиниң (бөлүк хереглекчилерниң) даалгазы-биле, азы тодаргай эвес бөлүк хереглекчилерниң эрге-ажыктары дээш хомудалдарны судтарже киирер.

43 чүүл. Хереглекчилерниң хөй-ниити организацияларының Россия Федерациязынга эргелери

1. Хамаатылар эки тура үндезинге хереглекчилерниң хөй-ниити организацияларынга каттыжар эргелиг, ук хөй-ниити организациялар боттарының ажыл-чорудулгазын Россия Федерациязының, Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазынга дүүштүр боттандырар.

2. Хереглекчилерниң хөй-ниити организациялары болза:

барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) айыыл чок чоруунуң талазы-биле негелделерни, а ол ышкаш ол негелделерни доктаадып тургузар стандарттарны ажылдап кылырынга киржир;

барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) шынарының болгаш айыыл чок чоруунуң талазы-биле хамаарышпас экспертизаны чорудар;

хереглекчилерниң эргелериниң болгаш садыгның, амыдырал хандырылгазының база хандырылганың өске-даа хевирлериниң дүрүмнериниң канчаар сагыттынып турарын хынаар;

барааннарның (ажылдарның, ачы-дуза чедирилгезиниң) шынарын бедидер талазы-биле хемчеглер дугайында, ону бүдүрүлгеден дүжүрер дугайында, хереглекчилерниң амыдырал-чурттталгазынга, кадыкшылынга, эт-хөреңгизинге болгаш долгандыр турар хүрээлелге айыылдыг барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) саарылгадан хураар дугайында саналдарны күрүне эргелеп башкарылгазының органнарынче, бүдүрүлгелерже, организацияларже болгаш албан черлеринче киирер;

күрүнениң эргелеп башкарылгазының чогуур органнары-биле кады башкартынар өртектерниң ажыглаары дээш контрольду боттандырарынга киржир;

айыыл чок чорук болгаш шынар талазы-биле доктааткан негелделерге дүүшпес барааннарны (ажылдарны, ачы-дуза чедирилгезин) бүдүрүп үндүреринге база сайгарарынга буруулуг кижилерге харысалга хүлээдир дугайында материалдарны прокуратура болгаш күрүнениң эргелеп башкарылга органнарынче киирер;

хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгазында көрдүнген оларның эргелерин үрээн таварылгада, хереглекчилерниң хөй-ниити организацияларының кежигүннери болбайн турар хереглекчилерниң эрге-ажыы дээш хомудалдарны киирер.

44 чүүл. Хереглекчилерниң эргелерин хереглекчилерниң хөй-ниити организацияларының камгалаары

Садыгжының, белеткекчиниң (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлгениң), күүседикчиниң хереглекчилерниң тодаргай эвес бөлүүнге хамаарыштыр удур хөделиишкиннерин хүлээп көөр болгаш ол хөделиишкиннерни соксадыр дугайында негелдени хереглекчилерниң хөй-ниити организациялары судче киирер эргелиг.

Ындыг негелде хандыртынганда, оларга доктааткан хуусаада массалыг информация чепсектерин дамчыштыр азы өске-даа арга-биле судтуң шиитпирин хереглекчилерге чедирерин хоойлу-дүрүм үрекчизинге суд хүлээдир.

Садыгжының, белеткекчиниң (оларның хүлээлгелерин күүседип турар бүдүрүлгениң), күүседикчиниң хереглекчилерниң тодаргай эвес бөлүүнге хамаарыштыр удур хөделиишкиннерин хүлээп көөр дугайында судтуң хоойлу ёзугаар күштүг болуп кирген шиитпири ындыг хөделиишкиннер турган бе азы ук кижилер ону кылган бе деп айтырыгларның талазы-биле оларның хөделиишкиннериниң негелде-хоойлу-дүрүм үрээн уржуктарының дугайында хереглекчиниң хомудалын көөр судка албан херек.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.

1992 чылдың февраль 7.

ХОВУ-АКСЫНЫҢ НАРЫН АЙТЫРЫГЛАРЫ

(Төнчүзү. Эгези № 114, 119, 122 «Шында»).

Ындыг дружиналар дээштиг ажылдазын дээр болза, таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула. Ол болза:

— ындыг дружинаның дужуметтиг-бюрократчы эвес, а ёзулуг чоңга хүндүткелдиг, хөй-ниитиниң мурнунга харысалгалыг, массалыг болуру;

— дружина транспорт, ооң иштинде мунар аъттар оорларны болгаш төтчеглекчилер самчыгдакчыларны илередип, тударының техниктиг чепсектери-биле хандыртынган турар ужурлуг;

— дружинаның туралы тус черниң мал-маганындан эгелээш, завод-фабрикаларның эт-хөреңгизинге чедир, бүгү-ле байлакты болдунар шаа-биле данзылап, хайгааралга алыр;

— дружинниктер боттары мал-чер ажылынга, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга ажылдавышаан, эки тура ёзузу-биле ажылдаар;

— оорларны болгаш самчыгдакчыларны, төтчеглекчилерни илередип тудткан таварылгада дружинаны эки шаңнап мактаар;

—дружиналарга көдээ Совет азы суму чагыргазының девискээрлерин, суурларда азы көдээ черлерде он болгаш оон-даа көй өрегелерни барымдаалап тургаш кежигүннерин хаара тудар; ол чорук чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле оорларны, төтчеглекчилерни болгаш самчыгдакчыларны сойгалап илередиринге эптиг.

Маңаа хамаарыштыр чугаалаар бир чүүл бар. Ол дээрге ылаңгыя мал ажылдыг, фермер-даа кижилерниң кыжын болгаш чайын турар черлеринден хайгаарал ажылдары кылыры дыка таарымчалыг болуру-дур. Чогум оларның тайга-сыннар болгаш хөлдер-хемнерже орук-чириктерниң [illegible] турары билдингир болгаш [illegible]

Черле ынчаш кем-херек үүлгедиишкиннеринге демисежилгениң дээштиг хевирлерин алыр үе келген. Бо ажылга бүгү чоннуң [illegible] тирери чугула. Ынчангаш болза, бүдүү кем-херек үүлгедикчилери албан-дужаалын ажыглап алгаш, улус болгаш күрүнениң-даа эт-хөреңгизин самчыгдап, [illegible]

[illegible]

Доржу БҮЗУР-ООЛ, [illegible]

ТӨВҮТ ЭМНЭЭШКИННИҢ БОДАРАДЫКЧЫЛАРЫ

Делегейде ады-сураа алгаан төвүт эмнээшкинни бисте дыңнаваан кижи ховар-ла боор, ылаңгыя улуг назылыгларда. Чонунга улуг буян чедирер дээш шаанда тыва хуурактар, ламалар, хелиннер болгаш оон-даа өске шажын-чүдүлгелиг аныяк кижилер кызып-кылайып чорааш, Моолче, Төвүтче, Кыдатче болгаш өске-даа чурттарже барып өөренип турганнар. Олар нургулайында тыва хүрээлерге баштай өөренип, эге билиглерни алганнар. Оларның кол-ла сорулгазы — чедип алган эртем-билиин уламчылап, эмнээр-домнаарының аргаларын (билиглерин) ылап хандыр өөренип алыры турган.

Оларның эртем-билиг чедип алыр дээш, кызып-шырбайып чорааныының дугайын чогаалчы Ондар Сетлеңмей тоожузунда тодаргай бижээн, оон ыңай аныяк-өскенге солун боор, бир мындыг чижекти киирейн.

Мен бичии чоруур шаамда Хемчикке Чалзап-Хелин деп лама кижи чурттап чораан чүве. Ол баштай Чадааның Алдыы хүрээзинге өөренип (хуурактап) чорааның бир кежээ өөвүске хөөреди ол. Оон соонда Төвүт чуртунче өөренип чорупкан, аңаа элээн каш чылдар иштинде эмнээриниң, хүрүмнээриниң билиглерин чедип алгаш, чанып келген. Ону Хемчик, Чадаана, Бора-Тайга чону эки билир, чүге дээрге, оон билии шынарак кижи-дир дээрзинге улус бүзүрей берген.

Ол боду кончуг оожум-топтуг, арай чиңге үннүг, ном-судур номчуй бергенде (хүрүмнеп), чем чиирин безин уттуптар, хондур-хүнзедир судурлар номчуур, чулазын чөөле өжүрбес. Ынчан Хүреңмей деп бичии дуңмам чок апарган турган, оон мурнунда — ачам кыжыктан бүрүлген чүве.

Ынчангаш ававыс кончуг чүдүлге-сүзүктүг кижи болгаш, сөңгү-мөргүл кылдырып турганы ол-дур ийин. Далган-биле кижи дүрзүлүг, аңкуш хевирлиг чүвелерни тудуп кылгаш, дүне улуска кодандан ырадыр чаладып, үр-ле хүрүм кылган ийин.

Чамдыкта аарыг кижини дириг турда солуур сорулга-биле база хүрүмнеп, ук аарыг кижиниң орнунга кижи дүрзүлүг далган шуткаан чүвени (сүнезинни) дүне үндүрүп кааптар, ол үеде судурну үзүктел чокка номнаар чүве деп ук хелиң авамга чугаалап орган.

Тывага хувискаал өөскүүр мурнунда моол, төвүт эмнээшкиннерни бистиң тускай эртем-билиглиг ламаларывыс, хелиннеривис чорудуп, улус чонну хай-бачыттан, аарыг-човуландан адырып ап, улуг буянын чедирип чорааннар. Оларның аразында улуг дужаалдыглар-даа бар, ийиги чергениң хелиннери-даа бар, чижээлээрге, Чадааның Үстүү хүрээзиниң кешпизи Севээн, Алдыы хүрээзиниң улуг буянныг ламазы— Дуган-Соржу болгаш оон-даа өскелер. Амгы үеде кижи болганы-ла шажын-чүдүлгениң төлээлерин чүгле «ламалар» дээринге чанчыкканын дыңнаар-дыр мен, а мен аныямда бистиң Хемчик унунга «хелиннер» дижир чүве, ону чоокта чаа бир аныяк оол менден дыңнааш:

— Хелиң дээрге, хам кижини ынчаар адаары ол-дур аа деп бодап чораан мен— дээн.

Моол дылда «гэлюн» дээрге, шажын-чүдүлгениң тускай сургуулун дооскан аныяк лама-дыр, оон хары чээрбиден өрү болур, а кечил азы «гэцул» (моолдап) — он беш хар чеде берген хуурактарны ынчаар адаар турган.

Оон ыңай аалдар кезип, капшы-үүргелиг (астыр бар-бажыгаштыг) чоруур «бадарчы» ламалар база тургулаан. Олар колдуунда улуг ламаларның айбычылары болуп, аалдарга бурган-чүдээн аймган тарадып, садып-саарып, чула-мөргүлдү канчаар эрттирерин сүртаалдап турганнар.

Төвүт, Моол, Кыдат эмнээшкиннерниң салдары-биле тыва ламалар, хелиннер эм шынарлыг үнүштерни эки ылгап билир чорааннар. Чижээлээрге, киш-кулаан бүүрек аарыынга удур хереглеп, чыжыргана бүрүлериниң хандызын ревматизм аарыынга удур ижип, ыт-кадын ижин-шөйүндү аарыгларынга удур ажыглап турганнар.

Оон ыңай ханының базыышкыны улатканнарны ханнап база эмнеп турганнар. Улааттуттаан улуг, биче кижилерге өшкүнүң дириг ханын ижиртир, агы-кангы, хадыыр-сарыг болгаш өске-даа үнүштерниң хандызын хан доктаадырынга азы балыглар эмнээринге ажыглап чораан. Артышты тывалар кончуг үнелээр болгаш оон-биле сан салырындан аңгыда, геморрой деп хоралыг аарыг эмнээринге ажыглаар турган.

Ол ышкаш көк-эм (честиг купорос), дус караан хайындыргаш, ириңнелаан хуулган балыг-бышкынны эмнээр чораан.

Бистиң мерген угаанныг, улуг буянныг лама-хелин сагылдыгларывыс аржаан баштарынга чүдүп-сүзүглээриниң чон ортузунга нептередип чорааннар. Оон бир сагынгыр, келир үеде кедилиг болурун философчу ёзу-биле хандыр угааганының ачызы чүдел дээрге, келир салгалды баш бурунгаар чүдүлге-сүзүглелге бердинген биче сеткилдиг хамаатылар болурунче кыйгырганы болур-дур. Бурган өршээ, бак чүве ыңай турзун.

Сандан САНДЮ.
Кызыл хоорай.

ЧУРУКТА: Кызылдың салым-чаяанныг уруглар өөренир Уран чүүл школазының школачылары Салчак Сайлыкмаа биле Моңгуш Долаана хомуска база ойнап билирлер. Оларның аңаа болган бир концертке ойнап турган үези. Бо уруглар хөгжүмге ойнап, ырлап, танцылап-даа билирлер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛБАЗЫ ХОМУДАНЧЫГ

Тываның чону «Шын» солуундан эгелээш, өске элээн каш солуннарны чагыдып ап турар. Оларның арыннарынга дыка хөй авторлар амыдыралда болуп турар болуушкуннарны, кем-херек үүлгедиишкиннеринден эгелээш, ниитилелде доктааттынган корум-чурумнарны үреп турарының барымдааларын дадим болгаш, шынап-ла, карак көскү бижип турарлар. Ынчалзажок мындыг четпестерге хамаарылгалыг органнар, албан-дужаалдыг кижилер хамаатыларның медээлеринче кичээнгей салбас, шүгүмчүлелдиг материалдар саазын арнынга артып каап турар.

Мындыг болганындан массалыг информация чепсектериниң дээштии чавызап турар. Маңаа тодаргай чижек кылдыр бир барымдааны көргүзейн. Бо чылдың февраль 3-те «Тыва Республика» солунга мээң «Камгаланыр эргевис бар бе?» деп чүүлүм парлаттынган. Ында Барыын-Хемчик кожууннуң улус суду Д. Маадырны эрттир камгалангаш, кижи амызынга четкен деп чылдак каккаш, ону ийи чылда хосталгазын казып шииткен. 1991 чылдың июль 18-те болган баштайгы судка мен болчукчу бооп турдум. Суд буруудадып шиидер шииткел үндүрериниден дадагалзааш, боттарындан чайладып, дедир прокуратура черинче чоруткан.

Бо херектиң истелгезинге кандыг-даа немелпи дег чаа чүве чок болганындан херекти судче дедир эгиткен. Баштайгы истелге үезинде фактыларны тодаргай илереткен болганда, болчукчу кижи, мээң таламдан маргыжар чүвем чок болган. Мээң хүлээп ап шыдавазым чүве чаңгыс-ла сөс — «превышение» азы «эрттир камгаланган».

Маадырга халдап келген кижиниң шимчээшкининиң характерин болгаш айыылдыын алыр болза, Маадыр бодунуң камгалалын ажырбаан, халдакчыны доңгурак-биле шанчары эргежок чугула апарган.

Дараазында суд болганда хамааты кижиниң камгаланыр эргезиниң принцивин суд каржызы-биле хажыдып, болчукчу мээң чок черимге Маадырны тудуп шиидип каан дээрзи мени сөөлүнде, хомудал безин киирер хуусаа төнгенде билдинген. Чаңгыс бо барымдааны алыр болза, судтуң шииткелиниң күш чок болдурары ышкажыл. Судтарның үндүрген шииткелдери, шиитпирлери чөптүг болуп турар бе дээрзиниң хайгааралын прокуратура органынга Конституция быжыглаан.

Бир эвес мээң «Тыва Республика» солунда материалымны республика прокурору номчааш, каземче херээн келдирткеш, таныжар болза, удурланыышкын бижиттинер болгаш судтаткан Маадыр хосталып үнер дээрзинге бүзүрелим бар. Черле ынчаш прокуратура органының кошкак хайгааралының ужун дыка хөй кижилер үнелезин чокка шииттиргилээн-даа боор, бир чамдык кем-херек үүлгедикчилерни бажы эъттенип, харысалгадан чайлап-даа турарлар.

Михаил ШУР-ООЛ.

Окан-оол Кыргысович НАМЧЫЛАК

Тыва журналистика болгаш улус өөредилгези улуг каражага таварышкан. 1992 чылдың июль 6-да амыдыралының 61-ги чылында хоочун журналист болгаш башкы О. К. Намчылак хенертен аарааш, мөчээн.

Окан-оол Кыргысович Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хем сумузунга ядыы араттар Кошкар-оол Кыргыс биле Долзат Түлүш оларның 16 оглу, кызының 15-и болуп, 1931 чылдың октябрь 10-да төрүттүнген. Күш-ажылчы намдарын чалыы үезинден, кажан ада-иези 14 харлыг турда чок апарганындан эгелээш, өскүс оол МЧЛЭ-ге, колхозка эгелээн. 7 классты Шагаан-Арыг хоорайга 17 харлыында дооскаш, Эжим-Аксы эге школазынга башкылап турган.

Шериг албаның ужар чүүлге дөрт чыл эрттиргеш, улаштыр Кызылдың башкы училищезин дооскан. Ынчан өг-бүлелиг апарган. Ол башкылап, партия школазынга өөренип, баштай очулдурукчулап, литажылдакчы болуп, килдис эргелекчилеп, радиокомитетке редакторлап, 1965 чылда Кызылдың телестудиязының баштайгы улуг редактору болуп ажылдап турган. Оон Тожуга улус өөредилгезин эргелекчилеп, катап база журналистеп, үениң, амыдыралдың негелдезиниң-биле чуртунга, чонунга төлептиг бараан бооп чораан. Ол биче сеткилдиг, негелделиг, туруштуг, эш-өөрзүрек, ак сеткилдиг, хүндүлээчел кижи 20 ажыг чылда үзүктел чок башкылап келгеш, пенсияже үнген. Ол Ленинчи юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарының болгаш хөй санныг Хүндүлел, мактал бижиктерниң эдилекчизи. Үш уруунуң, бир оолдуң төлептиг адазы. Уругларының авазының шынчы өңнүү.

О. К. Намчылактың очерктери, чечен чугаалары журналистерниң очерктер чыындыларынга, республика солуннарынга, «Улуг-Хем» альманахка, «Правда» солунга, «Смена» сеткүүлге үнгүлээн. Ол ышкаш «Дайын кескиндизи» деп номнуң автору. Ол Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Хоочун журналист, башкы, хөй-ниити ажылдарының идепкейжизи чораан Окан-оол Кыргысович Намчылак дугайында чылыг сактыышкын бистиң чүректеривиске кезээ мөңгеде артар.

Эш-өөрүндеп.

Чарлалдар самбыразы

Томскиниң Күрүне университединиң юридиктиг факультединиң хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг курстарынга кирерин күзээннерден документилерни хүлээп алырын Тыва Республиканың прокуратуразы чарлап турар. Эки өөредилгелиг студентилерге стипендияны тыпсыр, чурттаар чери чок кижилерге ниити чуртталга бажыңындан өрээл бээр. Бот-өөредилгелиглер бирги курсту доозуптарга, ийиги курстан сонгаар прокуратура органнарынга ажыл-биле хандырар, олар ажылдавышаан, өөредилгезин уламчылаар.

Кирериниң конкурстуг шылгалдалары Кызылда Күрүнениң башкы институдунга ортумак школаның программазын ёзугаар дараазында эртемнерге дужаар: күрүне болгаш эрге-хоойлу үндезиннери, төөгү — аас-биле, орус дыл болгаш литература (сочинение) — бижимел. Тываның 35 хар чедир назылыг чурттакчылары националындан хамаарылга чокка кирериниң конкурстуг шылгалдаларын дужаар, прокуратура органнарынга ажылдаарынга тааржыр кадыкшыл байдалын барымдаалаар.

Өөренирин күзээннер дараазында документилерни чорудар: ортумак билиниң дугайында аттестат (диплом), 086-У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, өөренип, ажылдап турар черинден, шериг албанындан характеристика, 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктары, өг-бүлезиниң составының болгаш чурттап турар чериниң дугайында шынзылга, паспорт, шериг биледи.

Университетке кирерин күзээннерниң документилерин 1992 чылдың июль 12-ге чедир хүлээп алыр болгаш оларның-биле чугаалажыышкыннарны база ол хуусаада республика прокуратуразынга кылыр. Республика прокуратуразының адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин, Кравченко кудумчузу, бажың № 57.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРОКУРАТУРАЗЫ.

«Услуги» («Ачы-дуза чедирилгези») деп бичежек бүдүрүлге чери дараазында тускай мергежилдер талазы-биле хамаатыларны ажылче чалап турар: каңнакчылар, санитария техниктери, токарьлар, компрессорщиктер, электри-биле каңнакчылар, чолаачы болгаш тракторист.

Ажылга баарда база чанарда бүдүрүлге чериниң автобустарын ажыглаар.

Бүдүрүлге чериниң адрези: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың № 117 «А». Кадрлар килдизи, телефоннары 3-17-50, 3-73-81,

КИНО

ИЮЛЬ 8-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Гуру» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. **Видеозал:** «Крепкий орешек» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Лучшие из лучших» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«Шын» солуннуң коллективи Тываның хоочун журналистериниң бирээзи, хөй очерктерниң, чечен чогаалдарының автору

Окан-оол Кыргысович НАМЧЫЛАКТЫҢ

хенертен аарааш, бо чылдың июль 6-да мөчээнин дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, чоок кижилеринге, дөргүл-төрелдеринге каңы кажыдалын илергейлеп тур.

Школа болгаш рынок

ХОМУДАЛ

Редакцияның аңгы-аңгы килдистеринге кижилерниң шуужуу үзүлбес. Олар бижээн чагааларының салым-чолун сонуургап, чаа чогаалдарынга арга-сүме ап, бижип турар материалдарынга чүнү немээрин айтырып, өскелерни амыдыралда четпестерни чугаалап, ол дугайын бижиирин сүмелеп бола келир. Кандыг-бир айтырыгга сеткилиниң ханызындан хомудаанын сөглеп келир кижилер база эвээш эвес. Номчукчулар редакция ажылдакчылары-биле ынчаар ажык чугаалажып келирге, журналистерге өөрүнчүг болбайн канчаар.

Өрээлимниң эжиин соктаан соонда, даштындан көөрге силиг кеттинген, арын-шырайы шиитпирлиг кылдыр көстүр, эптиг-ээлдек, томаанныг, аныяк кижи кирип келди. Чаа бижээн шүлүктер, чечен чугаа, азы кандыг-бир чагаа эккелген кижи ирги бе деп иштимде бодадым. Ынчалза-даа бо удаада ол хомудалын илередип келген кижи болду. Хамык-ла ужур район солуну «Улуг-Хемге» бир автору бижээн факт-барымдаазы четпес, бадыткаттынмаан чагаазын парлаттынганындан эгелээн хире болду. Ынча ырак черден хомудалын илередип келген кижи кымыл аан дээрзин тодарадып алыры-биле айтырыглап уламчып эгеледи. Журналистерни чамдык кижилер «байысаакчылар» дижир. Ынчалза-даа олар кем-херек үүлгедикчилериниң байысаап шаглаалап эвес болгай. Чугаалажып орар кижизиниң намдар-төөгүзүн, ажыл-ижин четче билбес болза, оон дугайында чүнү бижиир боор. Ынчангаш чугаалажып орган кижимниң чүге келгениниң ханызын билип алыры-биле «байысаап-даа» орган чадавас мен.

Мээң залчым — Улуг-Хем районнуң Торгалыг ортумак школазының директору Май-оол Садарович Чудаан-оолду номчукчуларга таныштырып көрейн. Оон намдары кыска-даа болза, солун кижи болган. Ол 1975 чылда Кызылдың политехникумун дооскаш, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказынга мастер болуп ажылдааш, ийи чылдың күш-ажылчы шылгалдазын эрткен. Кайызы-даа Эйлиг-Хем чурттуг болганындан база черле таныш чорааныңдан башкы Роза Кыргысовна-биле аңаа өг-бүле туткан. Бажың-балгат айтырыы берге болганындан, чер-чурт чанары-биле аныяк өг-бүле Улуг-Хемниң Торгалыгга көжүп келген. Башкы кижи чүү боор, өөнүң ишти Роза башкылай берген. Май-оол тудуг талазы-биле тускай ортумак эртемниг болганындан совхозтуң тудуг бригадазынга мастерлей берген, ынчалза-даа кызырылда болганындан суурнуң Культура бажыңынга ажылдай берген. 1978 чылда районга болган уран чүүл көрүлдезинге ийиги черни торгалыгжылар алган. Ол база Май-оолдуң удуртукчу ажылының түңнели болбайн канчаар.

Бир-ле катап школа директору Максим Седип-оолович Мөге Культура бажыңынга келгеш, Май-оол Чудаан-оолдан школага ажыл-агый эргелекчилеп ажылдаарын дилээн. Өөн ишти база школада башкылап турар-дыр, шалыңы эвээш харын, 120 рубль, ынчалза-даа чуруурунга кончуг болгай силер, чурулга кичээлин база эртир дээрзин чугаалааш, көгүдүп алгаш барган. Ол ынчаар ажылдап тургаш, 1989 чылда Кызылда пединституттуң география, биология факультедин бот-өөредилге-биле доозуп алган. Ону аңаа-ла бир кижилер чедип албас. Аңаа быжыг тура-сорук, күштүг чүткүл, амыдыралды үнелеп билир, бодунуң күзелинге шынчы, өг-бүлезинге ынак кижиниң хамааты мөзү-шынары негеттинер. Ындыг туруштуг мөзү-шынар Май-оол Чудаан-оолга турганы ол-дур. Ол 13 чыл башкылап, коллективтиң директор кылдыр депшиткенинден бээр 1 чыл ажыг үе дургузунда багай эвес ажылдап, башкыларның, өөреникчилерниң, ада-иелерниң макталын, хүндүткелин чедип алган. Мээң таныжып алган кижимниң кыска намдары бо-ла-дыр.

«Школаның материал-техниктиг баазазын быжыглап, өөреникчилерниң корум-чурумун, өөредилгезин экижидип, дузалал ажыл-агыйның сайзыралын алыр дээш кижи кызып турда-ла, чамдык ийи-чаңгыс кижилер факт-барымдаа чокка кижини буруудадыр бээрге, сеткилге кончуг хомудаачыг-дыр. Хол бээни салдыңга бээр-дир» деп аалчымның хомудалын болап, редакцияның хүгалдаар залында солуннар аразындан «Улуг-Хем» солуннуң бо чылдың май 19-та үнген үндүрүлгезиниң ийиги арнындан «Күш-ажылдың хоочуну» совхозтуң малчыны Лаахың Көк-оолдуң «Элдептиг торгаал» деп материалын тыпкаш, номчуп таныштым. Ында амгы рынок экономиказынче шилчээн нарын, харын-даа баш мунгаш апарган берге үеде Торгалыг ортумак школазының төрелдер хуралының кичээл үскен өөреникчиге торгаал кылдыр алды рубль төлээр деп шиитпиринге удурланганын ол илереткен. Ол ышкаш өөреникчилерге ай санында дузаламчы кылдыр берип турар бежен ажыг акшазын школаның септелгезинге ажыглаарын дугурушкан ада-иениң хуралының шиитпиринге база удур болганын илередип турар. Оон ыңай школа коллективиниң школага ачы-дуза чедирериниң марафонун эрттирер деп турарынга таарзынмайн турарын малчын бижээш, өөреникчилерниң социал камгалалының чогунга хомудаан. Парлаттынган чагааның алыс утказы ындыг. Редакцияга хомудалын илередип келген танывазым ол директор башкының болгаш ада-иелерниң ат салганы (27 кижиниң) ажык чагаазын, ада-иe хуралдарының протоколдарын болгаш ук чагаага хамаарыштыр бо чылдың май 28-те «Улуг-Хем» солунга башкыларның болгаш ада-иелерниң удурланыышкынын бижээни солунну база көргүстү.

Ол-ла Сүгү документилерге болгаш директорнуң бодунуң чугаазынга үндезилээш, дараазында сайгарылганы кылыр ужурга таварыштым. Ийе, малчын Лаахың Көк-оолдуң бижээн чагаазында чөптүг чылдагааннар база бар ышкаш. Шынап-ла, бараан, аъш-чем өртээ өй-хемчээл чок өзүп, кижилер берге байдалче кирген, коргунчуг үеле өөреникчилерни торгап, акша ап, школага дузаланар дээш акша-төгерик ап турарынга хамааты кижиниң хуула хомудалы-ла ыйнаан. Ынчалза-даа өске талазында, боттарының уруглары өөренип турар школаның берге байдалынга дузалажыры ада-иелерниң боттарының хирээ-дир. Мону бижип ора, Кызылдың төс дугаар тыва школазын база сактып келдим. Школа септелгези, доозукчу кежээ дээш школа коллективи ада-иелерден акша дузаламчызын дилеп турар. Мээң уруум база бо чылын 11 классты дооскан. Доозукчу кежээге ажыглаары-биле бир өг-бүледен 500 рубльди бердивис. Аңаа кижи хомудаар туржук, харын-даа өөрүүр чоржук. Хөйүнге чагыртыр деп чаңчылывыс шаг-шаандан тура күштүг болуп келген болгай. Бир-тээ, ада-иe болгаш башкылар хуралы шиитпирлээн болганда, аңаа кым-даа болза чөпшээрежир апаар.

Эрткен чылдың октябрь 21-де (ийи удаа чыылбайн келген) ада-иe хуралы 104 ада-иениң киржилгези-биле болуп эрткен. Торгалыг суурнуң ол хуралынга «1991-2000 чылга чедир Тыва Республиканың база Торгалыг ортумак школазының өөредилге-кижизидилге талазы-биле сорулгалары». «Төрелдер комитединиң отчёду». «Организастыг айтырыглар» деп үш айтырыгны чугаалашкан. Хүн айтырыынга өөреникчилерни торгаарының дугайында чугаа турбаан. Бо хуралга малчын Л. Көк-оол ийи удаа чалап турда-ла келбээн хирезинде хуралга олуруштум деп бижээни шын эвес болган. Парлалга хоойлузунда автор кижи бодунуң бижээн материалы дээш бүгү тала-биле харыылаар дээрзин малчын Лаахың Көк-оол болгаш өске-даа бижикчилер утпаза чогуур. Улус аксындан азы факт-барымдаа чокка кижилер буруудадыр чорук хоойлу-дүрүмге таарышпас. Меге чүве бижээн дээш судтаттырып болур дээрзин сагындырып каайн.

Ол хуралга чурум үрээн, кичээл үскен өөреникчилерни торгаар дугайында айтырыгны башкылар эвес, ада-иелер көдүрүп келген. Ынчангаш ук хуралга аараан, чылдагаанныг өөреникчилер торгаалга кирбес. Буруулуглар бир кичээл үзер болза, 2 рубль 50 көпеек төлээр, алды рубль эвес. Бо торгаалдарны республиканың өске-даа школалары чорудуп турар болгай. Бо школага торгаалды чаңгыс ай дургузунда чоруткан. Оон 750 рубль кирген. Чамдык ада-иелерниң удурланыышкынындан ону соксаткан. Ол акшаны сарыг-шажын ниитилелиниң Хайыраканда лама башкызы Серенотту чалааш, өөреникчилерниң корум-чурумун өөредилгезин экижидери-биле ном номчуткаш, аңаа төлеп берген. 750 рубльди ажы-төлге буян болзун дээш школа коллективи ынчаар чарыгдаан. Амыдырал-чуртталга бергедээн, кижизидилгениң ролю ам мурнундагы чылдарда дег хөй-ле организациялар харыылап турар эвес, чүгле школада, башкыларда кээп душкениң болзар херек. Ынчангаш ада-иелерниң деткимчези херек апарганындан школа коллективиниң ынчаар көрнүп турганы ол.

Амгы бо ужуру билдинмес үеде бюджеттен хандыртынар организациялар куруглаан. Оон түңнелинде республиканың школалары эңне берге, түренги байдалда келген. Школалар эт-сеп садарынга, септелге-тудуг кылырынга, материалдыг баазазын быжыглаарынга болгаш өске-даа чарыгдалдарга акша-көпеекти кайыын алыр боор, мооң ужурундан акшаланыр аргаларны тывары рынок негеп келгенин утпаза эки боор дээн директор Май-оол Чудаан-оолдуң хөөнүнге каттыжар апаар. Торгалыг школазы 63 харлыг, кырган школаны септеп алырынга чүгле дозу, шил, олифа, калаг (өске чүүлдерни санаваска) садып алырынга безин 55 муң рубль херек болуп турар. Тудуп эгелээнден бээр 5 чыл болган чаа школа база бар. Ынчалза-даа төлевилели шын эвес болганындан үстүкү органнар тудугну соксадып каапкан. Торгалыг школазында чаартылгалар эвээш эвес, корум-чурум, өөредилге-кижизидилге ажылдары көскүзү-биле экижип орар. Ында аныяк школа директору Май-оол Садаровичиниң киирген үлүү улуг. Ажылды кылып чоруур кижи кылбайн чоруурларга бодаарга частырыгны кылып болур, ол дээрге амыдыралчы орук ышкажыл.

Школа коллективи апрель айда районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Т. Б. Куулар, профэвилел райкомунуң даргазы Т. Т. Калбак база өске-даа удуртукчуларны чалааш, хурал кылгаш оларның арга-сүмези-биле эрги школаны септээш, ажыглалга киирерин ада-иe хуралынга чугаалажыр деп шиитпирлээн. Суурнуң ада-иe хуралының шиитпири-биле школага дериг-херекселдер садарынга, септелге кылырынга немере кылдыр күрүнениң өөреникчи бүрүзүнге берип турары 57 рубльди, ниитизи-биле 20900 рубльди школа септелгезинге ажыглаан. Ол дээрге ада-иелерниң боттарының ачы-дузазы-дыр. Школа коллективи оон ыңай чүнү кылып турарыл, чүгле ада-иеже көрнүп олурар чоор бе деп айтырыг база туруп кээр чадавас.

Школа дузалал ажыл-агыйын тудуп эгелээн. Совхоз 60 ажыг гектар хире черни берген. Ында картофель болгаш ногаа аймаа тарыттынган. Школага «Тараа» (Анатолий Натпит-оол), «Тудуг» (А. П. Хаднаев), «Картофель» (Иргек Дадар-оол), «Сиген» (Василий Сумуя) кооперативтер бүгү тала-биле дузалажып турар. Ол ышкаш школаның 63 чыл оюнга тураскааткан ачы-дуза чедирилгезиниң марафонун торгалыгжылар организастап эрттирген. Оон түңнелинде школаның дузалал ажыл-агыйынга 19 хаван, 6 дагаа 15 шээр мал немешкен. Ниити акша дузазы — 35600 рубль болган. Чону чоорган деп чүве ол. Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозу 416 муң рубльди школа септээри-биле база дузалаан. Ол акша-биле столовая, күш-ажыл болгаш өске-даа эртемнер кабинеттерин кылып эгелээн. Өөреникчилер 300 дагааны азырап турар. Школаның мал-маганын ажаар кадарчылар бар. Оон аңгыда, ары тударын база-ла планнап турар. Ынчап кээрде чаала дөртен харын демдеглээн аныяк директор Май-оол Садарович Чудаан-оол, шынап-ла, ажыл-ишчи, тура-соруктуг, школазы дээш сагыш-сеткили дүйме чоруур кижи-дир дээрзин оон-биле чугаалажып оргаш эскерген мен. «Кижи акты ак, караны кара дээр. Күжүмнү, билиимни уругларның келир үези дээш, удуртуп турар школам коллективи дээш шыдаар шаам-биле берип чорумда-ла, факт-барымдаа чок черге кижини буруулуг кылдыр бижий бээрге, хомуданчыг болбайн канчаар, хомудап чоор мен» деп, үш уругнуң адазы шын-на сеткилин илереткен чүве. Эки ажылдап чоруур кижилерге та хөннү чогу ол, та адааргаары ол, та кандыг чылдагаандан чүве, эки кижилерниң чаагай адын баксырадырын. Хүлге бораарын бодаар ийи-чаңгыс кижилер оон кылыында, кожа ажылдап чорааш-ла куруг черге чугааны үндүре бээр боор-дур. «Шуугаарының мурнунда боданыр...» деп үлегер домакты ындыглар хандыр боданза эки боор. Ажык-чарлыг үеле дээш кижилерниң эки талазын ыттавайн, хензиг четпестерин көрүп алгаш, факт-барымдаа чок черге хопнугул бижиир кижилер бодансын дээш мону бижидим.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Кызыл хоорай. Красноармейская. 100. Индекс 667000.
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Ш. М. Суван Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-96; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агыйы — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны.
Тиражы 27020 экз.
Чагыг № 129.